

STEĆCI HODOVA

SEFIK BEŠLAGIĆ

U organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine već punih 13 godina obavlja se sistematsko evidentiranje stećaka. Sam početak evidentiranja pada još nešto prije, jer je Zemaljski muzej u Sarajevu obavio i obradio nekropolu u Radimlji 1950. g., a odmah potom i nekoliko nekropola oko Olova i Bratunca.¹ Iza toga su ekipe Zavoda najduže boravile na terenu Hercegovine. Nedavno je obrađeno i područje Hodova koje predstavlja sjeverozapadni dio komune Stolac, čime je završena evidencija cijele Hercegovine.

Stećci Hodova su brojni i zanimljivi po svojoj tehničkoj obradi. Oni imaju bogat repertoar reljefnih motiva, a i tri natpisa u »bosančici«. Uz Boljune, Radimlju, Opličiće, Gornje Hrasno i druge nekropole oko Stoca,² stećci Hodova znače najveće bogatstvo ove vrste naših spomenika, pa ih je trebalo posebno obraditi i prikazati u ovoj radnji.

U ekipi koja je radila na terenu pored autora bio je i Ranko Rosić, fotograf Zavoda, koji je obavio sva foto-snimanja i inače pomagao u poslovima.

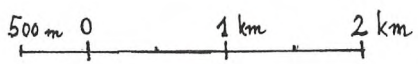
I

PREGLED NEKROPOLA

Hodovom u širem smislu naziva se ne samo naselje toga imena nego i čitav kraj u koji spada i obližnje naselje Ljubljénica. Na tome području postoji 10 nekropola koje su prikazane na priloženoj karti (sl. br. 1). Od toga broja njih 7 pripadaju naselju Hodova, i to zaseoku Brda — 3 (na karti od 1—3), zaseoku Perići — 3 (na karti od 4—6) i zaseoku Crno-

¹ A. Benac, Radimlja, 1950; Isti, Olovo, 1951; D. Sergejevski, Ludmer 1953.

² S. Bešlagić, Boljuni, Starinar XII (1961); Isti, Stećci u Opličićima, Naše starine VII; Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII (1960); Isti, Ljubinje, Naše starine X (1965).

1. Topografska skica Hodova

govac — 1 nekropola (na karti obilježena brojem 7). Ostale 3 nekropole pripadaju naselju Ljubljénica; one su obilježene brojevima od 1—3.

Najprije ćemo opisati nekropole Hodova, a onda nekropole Ljubljénice.

HODOVO

Hodovo je naselje sa nekoliko zaselaka koje se nalazi oko 10 km zračne linije na sjeverozapadnoj strani od Stoca. Na području naselja postoje slijedeće nekropole stećaka:

1 — Brdo

Centralni dio Hodova zove se Brdo. Kod ovoga zaseoka nalaze se tri nekropole sa stećcima. Prva i najveća je u blizini kuća porodice Baškailo, na blagoj padini kose, pokraj ceste. Nekropola broji ukupno 52 stećka, raspoređena uglavnom u dvije skupine. Po osnovnim oblicima to su: 4 sljemenjaka, 47 sanduka i 1 krstača sa sandukom koji joj pripada.

Spomenici su odlično klesani. Oni su djelomično okrnjeni, ali su ipak pretežno dobro očuvani. U sjevernom dijelu uglavnom su u obliku velikih ali dosta niskih sanduka koji zbog toga sličje pločama. U južnom kraju je veći dio spomenika smješten na ilirski tumul.

Stećci su postavljeni u pravcu zapad — istok, osim manjeg njihova broja koji je postavljen u pravcu sjever — jug. Inače su svrstani u nizove okomito na pravac orijentacije.

Prilažemo skicu rasporeda stećaka — sl. br. 2.

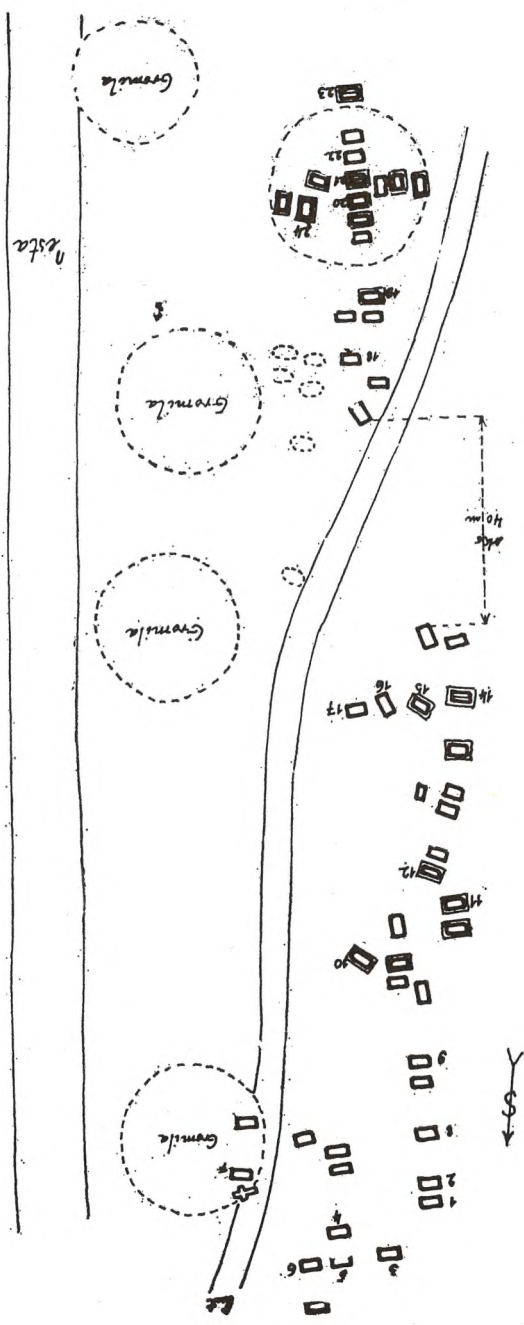
Ukrašena su 24 primjerka, i to 4 sljemenjaka, 19 sanduka i 1 krstača sa sandukom.^{2a}

Broj 1 — Veći ali plitak sanduk. Na vodoravnoj strani prikazana je pravougaona bordura od povijene linije s trolistovima, obrubljena uskom tordiranom vrpcom, a unutar bordure je pravougaoni štit i mač ispod njega. Na štitu je kosa prečka i s obje njene strane po jedna rozeta u kružnom vijencu.

Broj 2 — Sličan veliki sanduk. Preko uspravnih strana pruža se friz od kosih paralelica. Na vodoravnoj strani mu je pravougaona bordura od povijene linije s trolistovima i unutar ove štit s mačem. Do mača je ruka sa prstima, ali se to veoma slabo vidi.

^{2a} Nedavno je izašla iz štampe knjiga Marian Wenzel »Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, u kojoj je s nekropole Brdo u Hodovu objavljeno 8 crteža reljefnih motiva (T. X., sl. 2, T. XXII, 10, T. XXXVI, 11, 14. T. XXXVIII, 23, T. LIII, 6, 18, T. LIX, 2 i T. LXV, 10).

2. Skica rasporeda nekropole Hodova

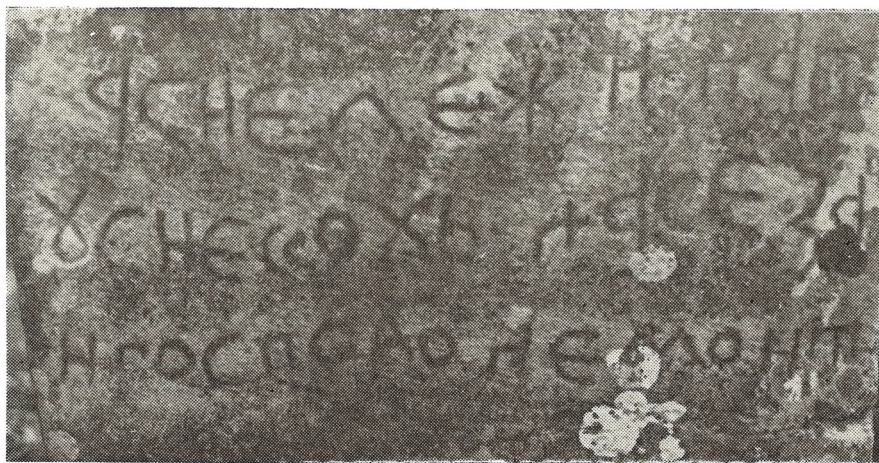
Broj 3 — Poširok sanduk. Na vodoravnoj strani nalazi se bordura od povijene linije sa trolistovima, a unutar ove pravougaoni štit s mačem ispod njega. Na štitu je rozeta.

Broj 4 — Sanduk kao i prethodni, s istim ukrasnim motivom.

Broj 5 — Sanduk istog oblika i ukrasa kao što su brojevi 3 i 4.

Broj 6 — Velik ali plitak sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani je pravougaona bordura od povijene linije sa trolistovima i unutar ove pravougaoni štit sa mačem. Na štitu se zapažaju dvije rozete.

Broj 7 — Ogromna krstača, ali prevaljena i razbijena. Uz nju je velik i debeo sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od povijene linije sa trolistovima i unutar ove štit sa mačem. Na štitu su tri kose prečke i iznad njih jedna rozeta. Iznad štita je polumjesec.

3. Prvi dio natpisa na stečku br. 10 nekropole Brdo

Broj 8 — Sanduk osrednje veličine. Na uspravnim stranama je friz od povijene linije sa trolistovima. Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima polumjesec i dvije rozete.

Broj 9 — Velik ali plitak sanduk. Na njegovim uspravnim stranama pruža se friz od kosih paralelica.

Broj 10 — Povisok ali okrnjen sanduk s postoljem. Na istočnoj čeonj i sjevernoj bočnoj strani ima u tri reda urezan natpis »bosančicom« u kome se kaže da tu leži Pavko Radohnić (sl. br. 3 i 4).

Broj 11 — Sanduk s postoljem, osrednjih dimenzija. Preko njegovih uspravnih strana proteže se friz od povijene linije s trolistovima koji je obrubljen uskom tordiranom vrpcom.

Broj 12 je visok sanduk na postolju (postolje je odvojen kamen). Na uspravnim je stranama poširok friz od povijene linije sa trolistovima koji je odozdo obrubljen običnom vrpcom. Na zapadnoj čeonj strani,

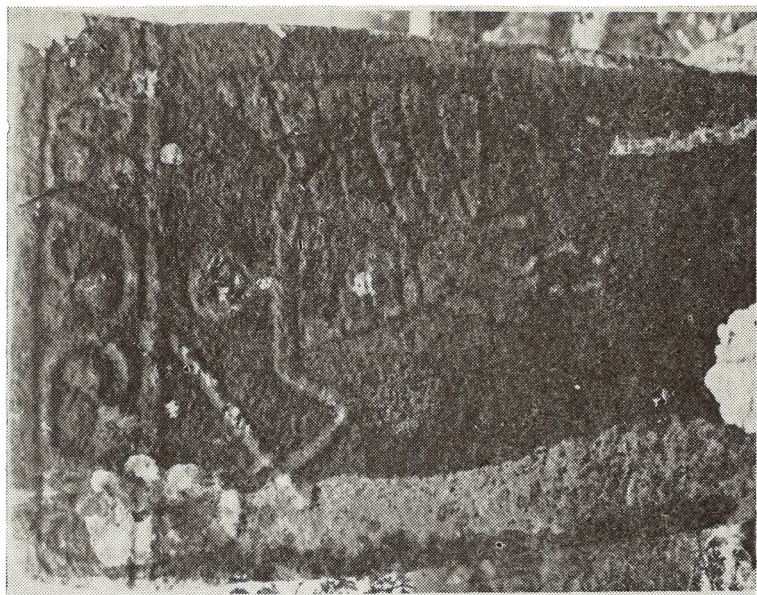

4. Drugi dio natpisa na stećku br. 10 Brdo

ispod friza, najprije su predstavljene dvije rozete koje od periferije prema centru imaju postepena ali znatna udubljenja, tako da više sliče »vodenicama«. Ispod njih, skoro preko čitave strane, prikazana je stilizovana biljka — krst. Uspravna stabljika se prema gore nešto proširuje i pri vrhu završava kao krst kod koga je gornji i srednji dio u vidu kruga. Iz podnožja stabljike izbija po jedna grana koso-gore koja na nešto povinutom kraju ima jedan obješen grozd. I u gornjoj polovini uspravne stabljike izbijaju dvije grane koso-gore koje se odmah nekoliko puta povijaju u spirale s čijih donjih krajeva visi po jedan grozd (sl. br. 5). Na istočnoj čeonj strani prikazana je figura čovjeka (muškarca) koji u jednoj ruci drži štit a u drugoj mač. Iznad ruke sa mačem tordiran je kružni vijenac koji je sličan rozetama, odnosno »vodenicama« na suprotnoj strani. Na licu figure označene su oči, nos, usta i brada. Ramena su široka, haljetak je sužen u pojasu, a dolje se širi i dopire do iznad koljena. Noge su nešto povijene a stopala okrenuta na obadvije strane. Lijevo je nesrazmjerno velik štit pravougaonog oblika, s gornjom užom stranicom koja je kosa i urezana. Preko štita je 6 urezanih kosih linija. U desnoj ruci čovjek drži mač koji je izdignut i nakošen. U struku figure primjećuje se pojas a na gornjem dijelu haljetka vodoravne pruge (sl. br. 6).

Broj 13 je osrednjih dimenzija ali raspukao i djelomično oštećen sanduk. Preko svih uspravnih strana pružaju se arkade s tordiranim stubovima i lukovima koji se šiljasto završavaju. Interkolumnije su dosta udubljene. Iznad arkada je friz od kosih paralelica a u površinama između lukova po jedna rozeta koje se uslijed oštećenosti dosta slabo vide (sl. br. 7).

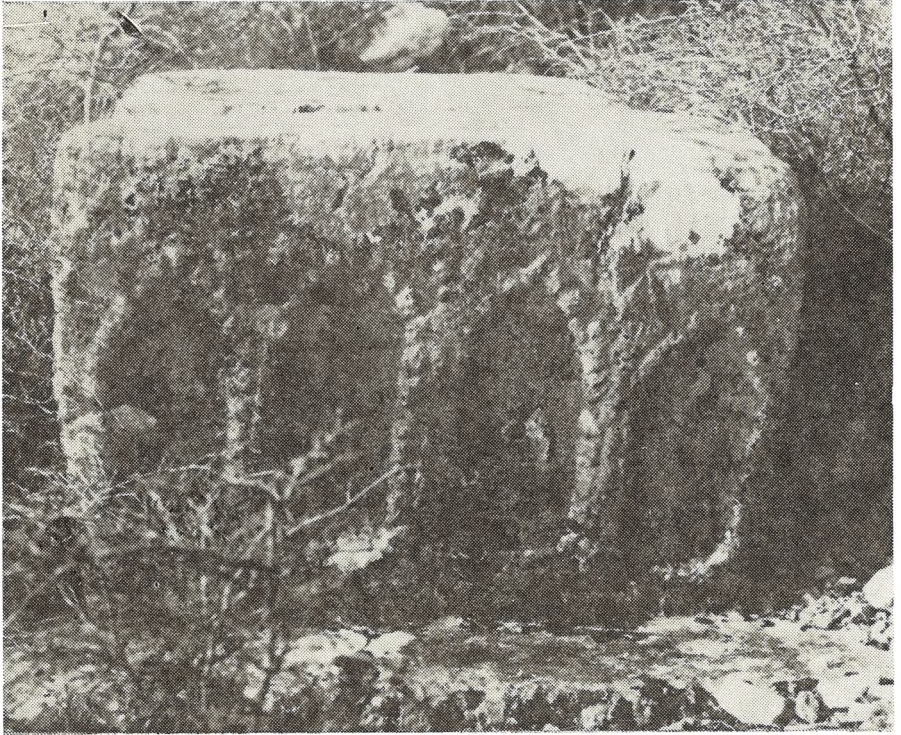
Broj 14 je sljemenjak s postoljem. Na njegovu su hrbatu 3 krnjave jabuke. Podnu krova pruža se debela tordirana vrpca koja na toj visini prelazi i preko čeonih strana. S gornje strane te vrpce postavljena je još jedna ali uska i ne tako plastična vrpca. Ispod tordirane vrpce prikazana je friz od povijene linije s trolistovima.

6. Spomenik br. 12 — Brdo

5. Spomenik br. 12 — Brdo

7. Spomenik br. 13 — Brdo

Broj 15 je sanduk s postoljem. Na uspravnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 16 je povelik sanduk koji sličić ploči. Na njegovoj vodoravnoj strani je pravougaona bordura od povijene linije sa trolistovima, a unutar ove je pravougaon štiti s mačem. Na štiti je kosa prečka. Preko uspravnih strana stečka pruža se friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 17 je prevaljen visoki sanduk. Na njegovim uspravnim stranama je friz od povijene linije s trolistovima, te na vidljivoj bočnoj strani ispod friza su vrlo stilizovane arkade — pravougaone uske interkolumnije, usko grlo, gornji završeci kružni.

Broj 18 je povelik ali plitak sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani samo se nazire motiv štita sa mačem.

Broj 19 je sanduk osrednje veličine sa postoljem. Na uspravnim stranama proteže se plastična tordirana vrpca.

Broj 20 je veći sanduk sa postoljem. Preko uspravnih strana pruža se friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 21 je veći i visok sljemenjak na postolju koje ima oblik većeg sanduka. Na hrbatu su bile 3 kugle koje su, međutim, danas veoma okrnjene. Od njih se niz kose krovne plohe pružaju uske tordirane

vrpce. Podnu krova i u toj visini preko čeonih strana pruža se vrlo plastična tordinara vrpca. Na uspravnim stranama nalazi se širok friz od povijene linije sa trolistovima koji je s donje strane obrubljen užom tordiranom vrpcom. I na uspravnim stranama postolja je friz od povijene linije sa trolistovima koji je s donje strane porubljen uskom tordiranom vrpcom, a s gornje ima vrlo plastičnu tordiranu vrpce. Na istočnoj čeonj strani su još dvije ljudske figure — muškarac i žena — koje se drže jednom rukom. Muškarac ima haljetak koji je uzak u struku a prema dolje se širi. Haljina žene je dugačka i u struku sužena. Obadvije figure

8. Spomenik br. 21 — Brdo

imaju pojas. Njihove slobodne ruke su povijene na kuk (sl. br. 8). Na suprotnoj čeonj strani prikazan je luk sa strijelom. Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima povelik pravougaon štiti sa mačem. Ivice štita su tordirane.

Broj 22 je visok (dolje užji) sanduk na postolju. Spomenik je okrenut i prevaljen za 180 stepeni i okrnjen je. Njegovo postolje danas stoji pored spomenika. Preko uspravnih strana pruža se friz od povijene linije sa trolistovima koji je obrubljen uskom vrpcom. I na uspravnim stranama

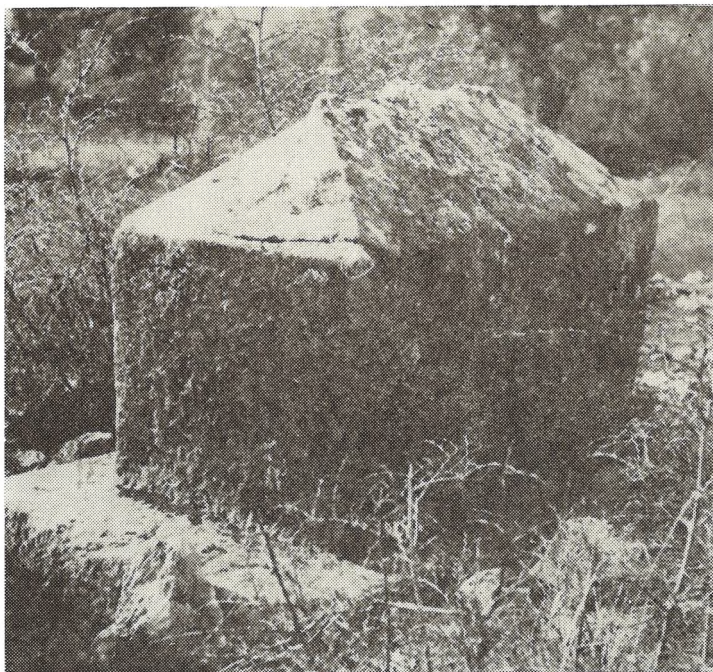
postolja je takav isti friz iznad koga je plastična tordirana vrpca. Na istočnoj čeonj strani spomenika, ispod friza, prikazana je figura muškarca. Usljed oštećenosti kamena ne vide se detalji ove predstave. Ruke su na kukovima. Haljetak je uzak u struku, a dolje se širi do iznad koljena. Na struku se vidi pojas (sl. br. 9). Na suprotnoj čeonj strani, ispod friza, predstavljena je stilizacija biljke — krsta. Uspravna stabljika se u gornjem dijelu završava u vidu krsta čiji se krakovi završavaju kao kružni vijenci. Prije krsta od stabljike se odvajaju dvije grane koje se spiralno povijaju. O tim spiralama visi po jedan grozd. Ispod grozdova, s obadvije strane stabljike je po jedan kružni vijenac.

9. Spomenik br. 22 — Brdo

Broj 23 je osrednje veliki sljemenjak sa 4 krovne plohe i s postoljem. Na hrbatu su 3 polukugle, danas znatno oštećene (sl. br. 10).

Broj 24 je sljemenjak s postoljem. Podnu njegovih krovnih ploha pruža se plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana.

10. Spomenik br. 22 — Brdo

2 — Radan Krst

Oko 500 m sjeveroistočno od nekropole broj 1 nalazi se druga nekropola Brda. Lokalitet je ovdje poznat pod imenom Radan Krst. Tu je ukupno 8 stećaka, od čega 1 u obliku sljemenjaka, 5 u obliku sanduka, zatim je 1 ploča i 1 krstača sa pločom.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas znatno oštećeni — okrnjeni su i ispucali.

Orijentirani su u pravcu zapad — istok, osim krstače koja je postavljena u pravcu sjever — jug.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — sl. br. 16.

Ukrašena su 4 primjerka, i to 1 sljemenjak, 2 sanduka i 1 krstača sa pločom.

Kao broj 1 označen je oveći ali plitak sanduk koji sredinom vodoravne strane ima urezanu liniju.

Brojem 2 označen je visoki sljemenjak s postoljem. Donjom ivicom krovnih ploha pruža se tordirana vrpca koja prelazi i preko čeonih strana. Na uspravnim stranama je friz od povijesne linije sa trolistovima koji je odozdo porubljen uskom vrpcom.

Brojem 3 označen je visoki sanduk koji na uspravnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima, odozdo porubljen uskom vrpcom. Na zapadnoj čeonj strani prikazan je čovjek s lukom i strijelom koju odapinje na jelena koji je predstavljen na sjevernoj bočnoj strani. Scena lova se, dakle, proteže na dvije strane. (Slika br. 12 prikazuje južne bočne strane spom. br. 2 i br. 3).

Broj 4 je krstača sa pripadajućom joj pločom. Gornji krak krstače je polukružan. Na sjevernoj čeonj strani su dvije stilizovane arkade a iznad njih je rozeta. Oko toga je bordura od kosih paralelica. Čini se da je ovdje prvobitno bio natpis koji se danas ne raspoznaje. Na vodoravnoj strani ploče je pravougaona bordura od tordirane vrpce i unutar ove pravougaoni štit sa mačem ispod njega. Ivice štita su tordirane. Na štitu su 4 manje rozete — po jedna u svakom uglu (sl. br. 14).^{2b}

12. Spomenici br. 2 i 3 — Radan Krst

3 — Pogrebnice

Treća nekropola stećaka Brda u Hodovu nalazi se u polju istočno od zaseoka, upravo na njivama koje se zovu Pogrebnice, oko 500 m istočno od naše prethodne nekropole. Tu je ukupno 28 stećaka, od čega 7 sljemnjaka, 19 sanduka i 2 ploče.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su djelomično utonuli u zemlju i zarasli trnjem.

^{2b} U nedavno izašloj knjizi M. Wenzel »Ukrasni motivi na stećcima«, Sarajevo 1965, objavljen je i reljefni motiv ovoga spomenika (T. XXIII, 3).

13. Krstača br. 4 — Radan Krst

Orijentirani su u pravcu zapad — istok, osim 4 primjerka koji stoje u pravcu sjever — jug. Svrstani su u nizove okomito na takvu orijentaciju.

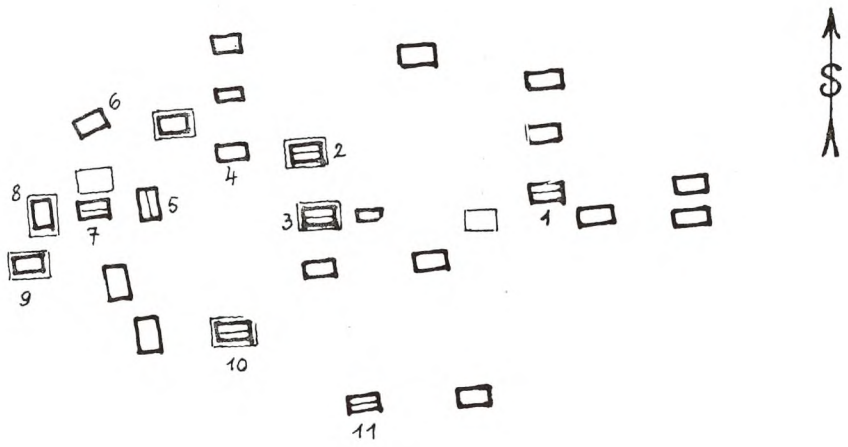
Prilaže se skica rasporeda stećaka — sl. br. 14.

Ukrašeno je 10 primjeraka, i to 6 sljemenjaka i 4 sanduka.^{2c}

Broj 1 je znatno utonuo veći sljemenjak koji ima vrlo plastičnu tordiranu vrpca pri dnu krovnih ploha i preko čeonih strana.

Broj 2 je velik i visok sljemenjak na postolju. Podnu krovnih ploha pruža se plastična obično vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Na zapadnoj čeonoj strani ovoga spomenika prikazana su dva zmaja sa krilima čija se tijela prepliću (sl. br. 16). Na sjevernoj bočnoj strani prikazana je scena lova — dva lovca na konjima, s kopljima, a između njih jelen i pas (sl. br. 17).

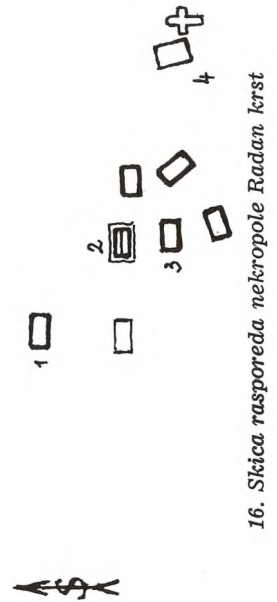
^{2c} Vidi: M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, gdje je objavljeno 11 motiva sa stećaka ove nekropole (T. III, 21, XXIII, 11, XXXVIII, 25, LX, 2, 34, LXI, 4, 15, 19, 23, CII, 3, CVII, 8).

14. Skica rasporeda nekropole Pogrebnice

15. Spomenik br. 2 — Pogrebnice

16. Skica rasporeda nekropole Radan kcrst

17. Spomenik br. 2 — Pogrebnice

18. Spomenik br. 3 — Pogrebnice

Broj 3 je visok sljemenjak s postoljem, na postolju. Pri dnu krova i preko čeonih strana pruža se plastična tordirana vrpca. Ispod nje na istočnoj čeonj strani su stilizovan krst i dvije stilizovane rozete. Krst stoji »na nogama«, a vodoravni i gornji krak mu se završavaju kao kružni vijenci. Jedna rozeta je kao krst čiji se krakovi pri krajevima spiralno povijaju, a druga je kao krst čiji se krakovi zavijaju i spajaju u nepravilan krug, a u međuprostorima su naznačeni listovi rozete. Iznad vrpce, u zabatu, prikazana je višelisna rozeta okružena tordiranim kružnim

19. Spomenik br. 3 — Pogrebnice

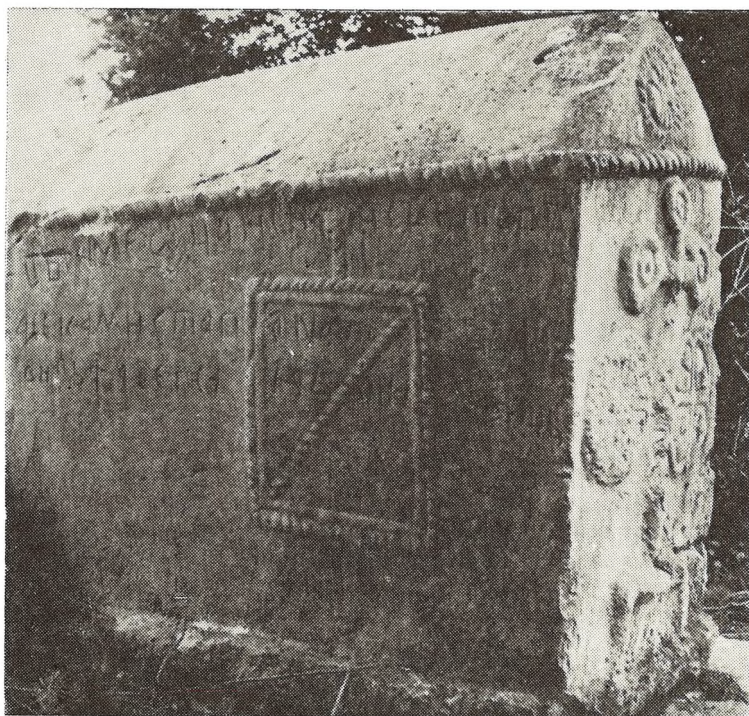
vijencem (sl. br. 18). Na suprotnoj čeonj strani je sličan motiv. Podnožje krsta je takvo da se vodoravna vrpca prelama prema gore, a ne prema dolje. Dvije krst-rozete su iste kao ona druga na istočnoj strani. Zatim, ovdje imamo još dvije rozete od kojih je jedna višelisna, s ispupčenim centrom, a druga slična, samo veća, plastičnija i okružena tordiranim vijencem. U zabatu ove strane je također rozeta, kao i na istočnoj (sl. br. 19). Na južnoj bočnoj strani prikazan je štit u obliku čistog pravougaonika, s ivicama od dvostrukih vrpca od kojih je jedna tordirana, te

s kosom prečkom od tordirane vrpce. Ispod štita je mač. Preko većeg dijela ove strane urezan je u tri reda natpis »bosančicom« u kome se spominje Stapjan Trjedanović (sl. br. 20).

Broj 4 je znatno utonuo sanduk. U jednom uglu vodoravne strane prikazana je rozeta s isupućenim centrom.

Broj 5 je velik sljemenjak (ne vidi se da li ima postolje). Preko svih uspravnih strana pruža se friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 6 je sanduk osrednjih dimenzija koji je orijentiran u pravcu jugozapad — sjeveroistok. Pri vrhu njegovih strana pruža se plastična tordirana vrpca.

20. Spomenik br. 3 — Pogrebnice

Broj 7 je vrlo visok ali prevaljen sljemenjak na postolju. Postolje mu je u obliku sanduka i ono je danas pored spomenika. Spomenik je prema dnu nešto skošen. Donjim ivicama krovnih ploha proteže se plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Odmah iznad nje isklesana je još jedna tordirana vrpca, ali uža i manje plastična. Ispod tordirane vrpce proteže se, također preko svih uspravnih strana, friz od povijene linije sa trolistovima. Na vidljivoj bočnoj strani (bivšoj sjevernoj) prikazana je originalna scena: konj s jahačem, žena sa

dvoje djece i ždrijebe, a iznad toga tri koncentrična tordirana vijenca različitih dimenzija. U dva vijenca su prikazane rozete. Jahač je okrenut ženi, a ova je raširila ruke ispod kojih je s jedne strane dječak a s druge djevojčica. Ždrijebe (možda jelenče?) okrenuto je ženi i djeci (sl. br. 21).

Broj 8 je sanduk osrednje veličine, s postoljem. Pri vrhu uspravnih strana pruža se tordirana vrpca a ispod ove friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 9 je sličan sanduk, također s postoljem. On ima isti reljefni motiv kao i broj 8 — tordiranu vrpcau i friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 10 je sljemenjak s postoljem. Pri dnu krovnih ploha pruža se tordirana vrpca koja prelazi i na čeonu stranu, a ispod ove je friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 11 je sljemenjak s postoljem, sličan prethodnom. Preko njegovih uspravnih strana pruža se friz od povijene linije sa trolistovima.

4 — *Perići*

Zaselak Hodova od nekoliko kuća smještenih ispod grede Kotašnice, oko 2 km na sjever od Brda, zove se Perići. To je krajnji dio Hodova prema Rotimlju. Na seoskom putu i pokraj njega, ispod kuća, situirana je nekropola sa 16 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 14 sanduka.

Stećci su djelomično u ogradi i u šumici. Odlično su obrađeni a i očuvani.

Orijentirani su u pravcu zapad — istok i svrstani su u nizove okomito na orijentaciju.

Ukrašen je 1 primjerak u obliku sanduka. Na njegovim čeonim stranama prikazan je antropomorfni krst. Srednji krakovi su nešto kosi. Oni i gornji uspravni krak završavaju se kao krugovi. Donji uspravni krak se pri dnu račva. Ti donji račvasti dijelovi su tordirani (sl. br. 22).

5 — *Perića njiva*

Oko 400 m jugoistočno od prethodne nekropole, a na lokalitetu Perića njiva, na terasi nedaleko od ceste i rječice, nalazi se druga nekropola stećaka koja pripada Perićima. Tu je ukupno 14 spomenika, od čega 2 sljemenjaka i 12 sanduka.

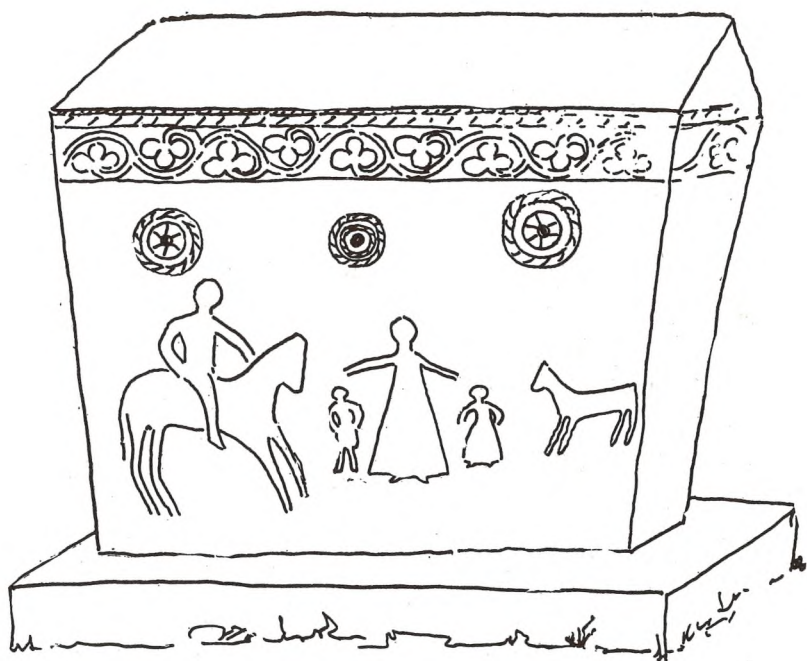
Stećci su vrlo dobro klesani i dosta dobro su očuvani — neki su nešto nagnuti i utonuli.

Orijentirani su isključivo u pravcu zapad — istok i svrstani u nizove okomito na tu orijentaciju.

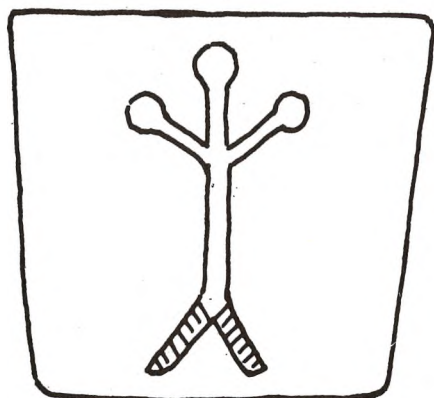
U zapadnom kraju nekropole uočavaju se i grobovi koji su na površini zemlje označeni vijencem neobrađenih manjih kamenova.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — sl. br. 23.

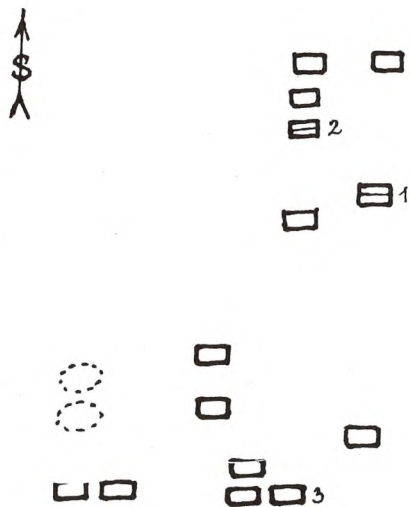
Ukrašena su 3 primjerka, i to 2 sljemenjaka i 1 sanduk.

21. Spomenik br. 7 — Pogrebnice

22. Ukas na sanduku, Perići

23. Skica rasporeda nekropole Perića njiva

Broj 1 — Velik i dosta visok sljemenjak (190×90×125 cm). Donjom ivicom krova proteže se vrlo plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Ispod te vrpce na istočnoj čeonj strani prikazana je plastična krst-rozeta (sl. br. 24). Na sjevernoj bočnoj strani ovoga spomenika vidimo kolo sa 7 figura, naizmjenično muških i ženskih. Muškarci imaju haljetke do koljena, a žene imaju dugačke haljine ispod kojih im se ne vide noge. Figure se drže rukama koje su uzdignute do

24. Spomenik br. 1 — Perića njiva

visine glave. Kolo kreće ulijevo. Zadnja figura ima slobodnu ruku na boku (sl. br. 25). Kolo je predstavljeno i na zapadnoj čeonj strani, upravo ono tu i počinje i onda se nastavlja na sjevernoj bočnoj strani. Budući da su na ovoj čeonj strani samo 3 figure, to je onda žena kolovođa.

Broj 2 — Nešto manji ali dosta visok sljemenjak (105×60×82 cm). Hrbat mu je istaknut i tordiran. Na bočnim stranama ima širok friz od povijene linije sa trolistovima. Na istočnoj čeonj strani predstavljena

25. Spomenik br. 1 — Perića njiva

je velika krst-rozeta na dršku — krakovi krsta se završavaju kao ljiljani u kojih se postrani listovi spiralno povijaju, a u međuprostorima je još po jedan peroliki listić. I na suprotnoj čeonj strani je ista takova rozeta (sl. br. 26).^{2d}

Broj 3 — Veći sanduk (160×76×62 cm). Preko svih uspravnih strana pruža se friz od povijene linije sa trolistovima koji je s donje strane porubljen tankom tordiranom vrpcom.

6 — Perića groblje

Oko 150 m zapadno od prve nekropole Perića (nekropola br. 4), na istom seoskom putu, kao i desno i lijevo od njega, nalazi se treća nekropola koja pripada Perićima. To je, inače, blago ali prostrano uzvišenje po kojemu su razasuti stećci. Odmah do stećaka je i mjesto gdje se sahranjuju umrli stanovnici rimokatoličke vjeroispovijesti iz obližnjih zaselaka. Mjesto je poznato kao Perića groblje i rimokatoličko groblje.

Tu smo nabrojali ukupno 120 stećaka, od čega 1 sljemenjak a ostalo sve sanduci.

^{2d} Rozete sa stećaka ove nekropole objavljene su u knjizi M. Wenzel. „Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965. (T. XXX, 29 i XXXI, 8).

Obrada je nejednaka; tridesetak primjeraka je pravilno i dobro klesano, a ostali su vrlo slabo klesani, a među njima ima i sasvim amorfnih stećaka. Bolje obrađeni primjerci nalaze se više na periferiji nekropole. Znatno broj stećaka je dosta oštećen, utonuo je u zemlju ili zarastao u šumicu.

Spomenici su orijentirani u pravcu zapad — istok i svrstani u nizove, slično situaciji na većini ovdašnjih nekropola.

Ukrašena su samo 2 primjerka u obliku sanduka.

26. Spomenik br. 2 — Perića njiva

Na vodoravnoj strani jednog vrlo slabo obrađenog sanduka prikazan je plastičan krst.

Drugi ukrašeni primjerak je okrnjen i oštećen tako da danas više sličići ploči (170×65×25 cm). Njegov reljefni motiv je originalan i veoma zanimljiv: figura čovjeka s izdignutim rukama. Na licu figure se primjećuju oči i usta, vrat je relativno dugačak, a šake sa prstima velike. Čini se da se radi o muškarcu. Na jednoj i drugoj strani trupa urezani su snopovi paralelnih crta (sl. br. 27).

27. Predstava čovjeka na vodoravnoj strani spomenika — Perića groblje

7 — Crnogovac

Crnogovac je zaselak Hodova koji nosi isto ime kao i brdo iznad njega. Situiran je oko 1 km istočno od zaseoka Brdo, na putu iz Hodova u Ljubljenicu. Kod Šukine Lokve pod Crnogovcem nalazi se nekropola sa 34 stećka u obliku sanduka. Spomenici su postavljeni na prostrano travnato uzdignuće u blizini same lokve.

Većina stećaka je vrlo dobro klesana, ali ima i primjeraka koji su slabo obrađeni. Osim toga, neki su okrnjeni i djelomično utonuli u zemlju.

Orijentirani su isključivo u pravcu zapad — istok. Svrstani su u nizove, kako je to uobičajeno u ovom kraju.

Ukrašena su 3 primjerka.

Prvi je znatno utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan antropomorfan krst.^{2e} Gornji krak mu se završava okruglasto, a donji uspravni pri dnu se račva (sl. br. 28).

^{2e} Isti, Ukrašni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, T. XXVI, 33.

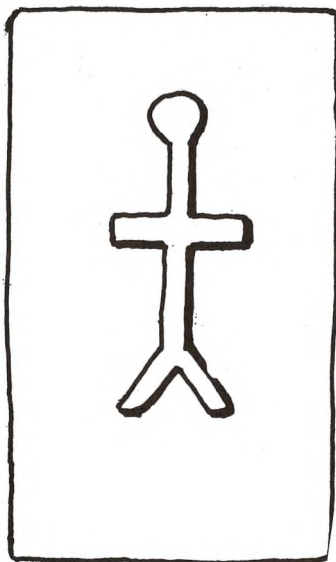
Drugi ukrašeni primjerak sličan je prethodnom. Na njegovoj vodoravnoj strani su polumjesec i krst.

Treći je slabo obrađen i nepravilan. Na vodoravnoj strani je velik, nepravilan i gotovo elipsast štit (?).

Ostali podaci

U vezi s nekropolom Brdo u Hodovu (nekropola br. 1) pružamo još i ove podatke:

Ispod stećka broj 6 i onoga sjeverno od njega vide se drvene oblice koje su korištene prilikom dovlačenja spomenika, a možda su postavljane i radi stabilnosti i ravnoteže spomenika.

28. Motiv na sanduku — Crnogovac

Između samih stećaka, a posebno u dijelu prema cesti (ka istočnoj strani), primjećuju se grobovi koji su na površini zemlje oivičeni neobrađenim manjim kamenovima.

U blizini nekropole postoji nekoliko okruglastih kamenih humki koje su sigurno ilirske grobne gromile. Na jednu od njih su stavljeni i stećci.

Između dviju skupina stećaka ove nekropole prolazio je stari seoski put.

Odmah do nekropole s južne strane situirano je aktivno muslimansko groblje.

Oko 800 m sjeverno nalazi se jedno staro muslimansko groblje, a tu je i nekoliko sasvim utonulih stećaka. Nešto dalje na sjever, u dvorištu jednog mještana, postoji rimska ara sa nekoliko još očuvanih slova. Oko 150 m dalje zapažaju se temelji neke stare zgrade, vjerojatno crkve.

U vezi s nekropolom navedenom pod brojem 6 — Perića groblje dodajemo još ove podatke:

Rečeno je već da se uza stećke ove nekropole nalaze rimokatolički grobovi s kamenim krstačama.

U jugozapadnom dijelu nekropole bila je neka stara građevina. Vjerojatno se radi o srednjovjekovnoj crkvi, a možda i o nekoj antičkoj građevini, jer smo ovdje našli dvije fino profilirane baze stubova neke monumentalnije građevine koje su kasnije iskorištene za stećke. Izmjerali smo dimenzije jedne baze: 105×100×45 cm.

LJUBLJENICA

To je selo koje je smješteno u brdovitu kraju, oko 9 km zračne linije sjeverno od Stoca. Od Hodova je udaljeno oko 4 km na jugoistok. Dolazi mu se dobrom cestom Hodovo — Dabrica do na 1 km ispod sela, a zatim nešto slabijom cestom uzbrdo stiže se do prvih seoskih kuća.

Na području Ljubljence evidentirali smo 3 nekropole stećaka: jedna je u centralnom dijelu, gdje se i danas sahranjuju pravoslavni seljani, druga je kod zaseoka Bečak, a treća izvan sela, u blizini rimokatoličkog groblja.

1 — Pravoslavno groblje

Na zaravanku iznad sela, pokraj seoskog puta, u blizini pravoslavnih krstača, smještena je nekropola sa 15 stećaka, od čega 1 u obliku sljemenjaka, 12 sanduka i 2 ploče.

Spomenici su odlično klesani, upravo majstorski, i dobro su očuvani. Sljemenjak i većina sanduka su dosta visoki i imaju postolja.

Orijentirani su u pravcu zapad — istok, osim jednoga koji je postavljen u pravcu sjeverozapad — jugoistok. Inače su svrstani u nizove po bokovima, tj. u pravcu sjever — jug.

Na sl. br. 29 prikazana je centralna skupina stećaka, s pogledom od sjeveroistočne strane, a na planu br. 30 vidi se raspored stećaka ove nekropole.

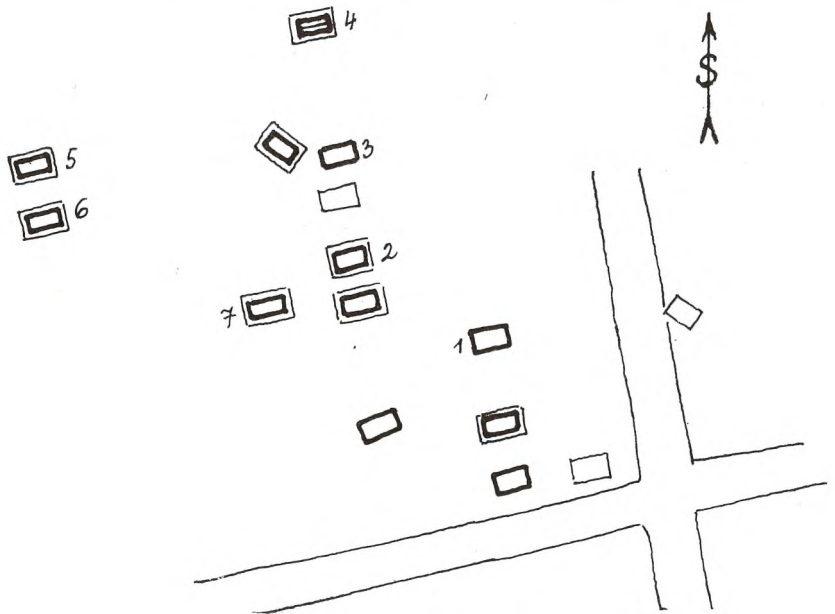
Ukrašeno je 7 primjeraka, i to 1 sljemenjak i 6 sanduka.^{2f}

Broj 1 je visoki sanduk (125×68×105 cm), vjerojatno s postoljem koje je danas u zemlji. Preko najgornjeg dijela uspravnih strana proteže se friz od plastične povijene linije sa trolistovima, obrubljen dvjema paralelnim uskim vrpčama. Na zapadnoj čeonj strani ispod friza prikazan je čovjek (muškarac) koji u jednoj ruci drži štit u visini prsa, a u

^{2f} Isti, *Ukрасni motivi*, T. IV, 20, XIII, 4, XXI, 8, XXVIII, 5, LIII, 11, XC, 10.

29. Središnja skupina spomenika — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

30. Raspored spomenika na Pravoslavnom groblju u Ljubljenci

drugoj mač koji je gore okrenut i izdignut u visinu ramena i glave. Iznad desnog ramena nalazi se tordiran kružni vijenac. Na licu figure prikazane su oči, nos i usta. Preko odjeće, koja je u pasu uska a prema dolje se širi, urezane su paralelne vodoravne pruge. Haljetak seže do koljena. Štit je pravougaonog oblika i na njemu su dvije kose prečke (sl. br. 31).

Broj 2 je povisok sanduk na postolju (145×55×100 cm). I ovaj spomenik ima friz od povijene linije sa trolistovima koji se pruža preko

31. Spomenik br. 1 — Pravoslavno groblje Ljubljena

svih uspravnih strana, obrubljen gore širom a dolje užom vrpcom. Na čeonim stranama ima stilizovanu biljku sa krstom. Skoro preko čitave istočne strane plastično je isklesan motiv krsta kod koga su vodoravni i gornji krak tordirani i završavaju se u vidu tordiranih kružnih vijenaca, odnosno rozeta čiji su listovi vrlo plastični a centri znatno udubljeni. Gornji krak gotovo i nema svoga vrata, a njegova je rozeta mnogo veća od drugih dviju. Donji uspravni krak krsta je dugačak i prema dolje nešto sužen. Iz podnožja krsta izlazi po jedna grana koso-gore a onda se prema unutra spiralno zavija. Sa spirala se spušta po jedan

grozd. Jedan grozd se također spušta s kraja jedne grane. Drugi, njemu simetričan, klesar nije prikazao (sl. br. 32). Na suprotnoj čeonj strani vidimo isti takav motiv, čak i bez četvrtog grozda, baš kao na istočnoj strani (sl. br. 33).

Brojem 3 obilježen je stećak u obliku osrednje velikog sanduka (165×68×40 cm). Nije poznato da li ima postolje. Ukrašen je samo s čeonih strana. Na istočnoj čeonj strani mu se nalazi plastičan friz od povijene linije sa trolistovima koji je odozgo obrubljen običnom a odozdo

32. Spomenik br. 2 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

tordiranom vrpcom (sl. br. 34). Suprotna čeonja strana ima friz koji je kombinovan od motiva koncentričnih tordiranih vijenaca, rozeta, motiva, sastavljenih od kosih, zatim od cikcak ili od unakrsnih vrpca, obrubljenih običnom i tordiranom vrpcom (sl. br. 35).

Brojem 4 obilježen je visok sljemenjak na postolju (140×80×120 cm) koji je danas nešto oštećen i nagnut. Preko njegovih uspravnih strana proteže se poširok friz od povijene linije sa trolistovima koji je s donje strane obrubljen tordiranom vrpcom (na sl. br. 36 vidimo južnu bočnu i istočnu čeonu stranu).

Kao broj 5 označen je visok sanduk na postolju koje je odvojeno. Njegove dimenzije su: $160 \times 85 \times 100$ cm. Na uspravnim stranama je friz od kosih paralelnih linija ispod koga su dosta stilizovane arkade, s tordiranim lukovima i stubovima koji imaju veoma istaknute kapitele (sl. br. 37).

Broj 6 je također visok sanduk na postolju čije su dimenzije: dužina 170, širina 70 i visina 110 cm. Pri vrhu uspravnih strana pruža se friz

33. Spomenik br. 2 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

od dosta uske obične vrpce ispod koje su prikazane arkade s gotičkim lukovima (sl. br. 38).

Broj 7 je vrlo visok sanduk na postolju, odlično klesan i dobro očuvan. Dimenzije su mu: dužina 155, širina 80, a visina 172 cm. Najgornji dio je nešto izbočen u odnosu na sve uspravne stranice, i odozdo obrubljen običnom vrpcom. Ispod toga pojasa pruža se preko svih uspravnih strana friz od povijene linije sa trolistovima koji je s donje strane obrubljen običnom uskom vrpcom. (sl. br. 39 prikazuje istočnu čeonu i južnu bočnu stranu ovog spomenika). Na površini najgornjeg dijela

34. Spomenik br. 3 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

zapadne čeone strane, iznad friza, nalazi se motiv koji se sastoji od okruglog udubljenja koje je okruženo izbočenim tordiranim vijencem i još jedan motiv koji se sastoji od dva koncentrična tordirana vijenca. Osim toga, tu je u tri reda urezan natpis u »bosančici« u kome se spominje Vukosav Crjepović (sl. br. 40).

2 — Bečak

Okolo 1000 m zračne linije na jugoistok od prethodne nekropole nalazi se zaselak Bečak, a na lokalitetu Podvornice, u neposrednoj blizini kuća, na samom seoskom putu i uz njega, smještena je nekropola s ukupno 35 stećaka.

Svi spomenici ove nekropole su u obliku sanduka koji su prvobitno bili uglavnom dobro obrađeni, ali su danas neugledni jer su prilično oštećeni. Neki primjerci su i pomicali.

Stećci su orijentirani u pravcu zapad — istok, osim onih koji su pomicali.

Ukrašena su 3 primjerka.

Na vodoravnoj strani jednog spomenika prikazan je plastičan krst.

35. Spomenik br. 3 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

36. Spomenik br. 4 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

Na vodoravnoj strani drugoga je isti takav motiv krsta i uz njega još »vodenica«.

Treći ukrašeni spomenik ima plastično prikazanu ruku sa mačem i uz to još jednu »vodenicu«.

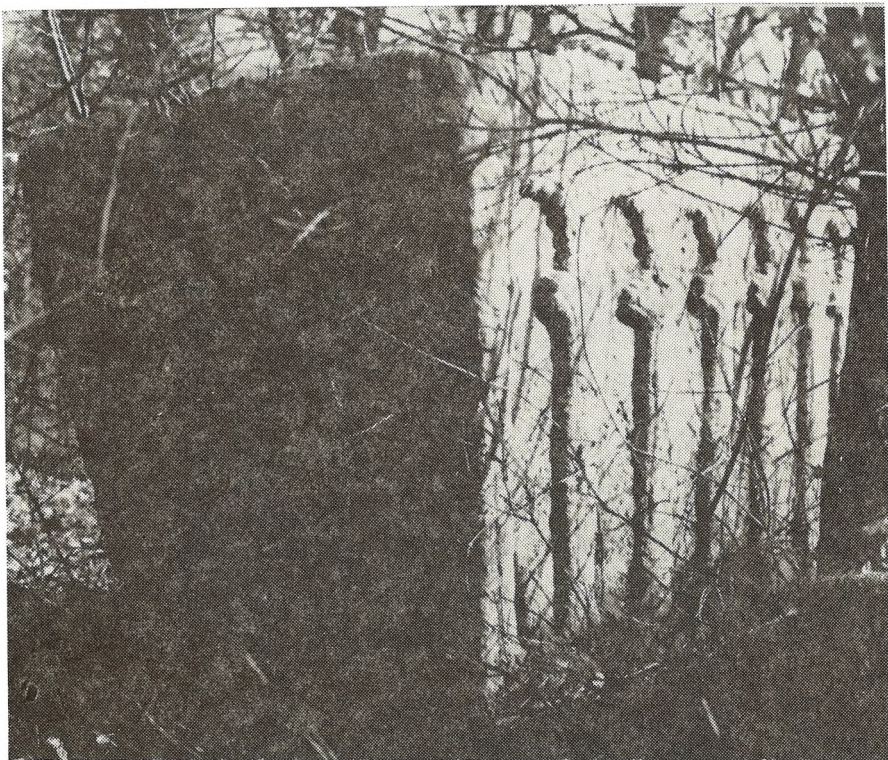
3 — Rimokatoličko groblje

Suvremeno rimokatoličko groblje Ljubljence situirano je pokraj same ceste Hodovo — Dabrica, oko 1 km sjeverozapadno od naselja. Oko 500 m jugozapadno od toga groblja, na njivi koja se obrađuje, blizu ceste i nešto iznad nje, nalazi se nekropola sa 20 stećaka u obliku sanduka.

Spomenici ove nekropole su znatno utonuli u zemlju, pa se danas slabo vide. Čini se da su dobro klesani.

Orijentirani su isključivo u pravcu zapad — istok.

Danas se ne uočavaju ukrasi na njima, osim što jedan ima dosta veliku i duboku pravougaonu udubinu.

37. Spomenik br. 5 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

38. Spomenik br. 5 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

Ostali podaci

Odmah do stećaka nekropole broj 1 nalaze se suvremeni grobovi sa krstaćama pokopanih pravoslavnih seljana.

U blizini nekropole broj 1, odmah s druge strane puta, nalazi se starije i suvremeno muslimansko groblje.

Nedaleko od iste nekropole nalaze se kuće porodice Vukosav. U groblju kod ovih stećaka sahranjuju se umrli članovi te porodice.

Nedaleko od nekropole broj 3 nalazi se rimokatoličko groblje.

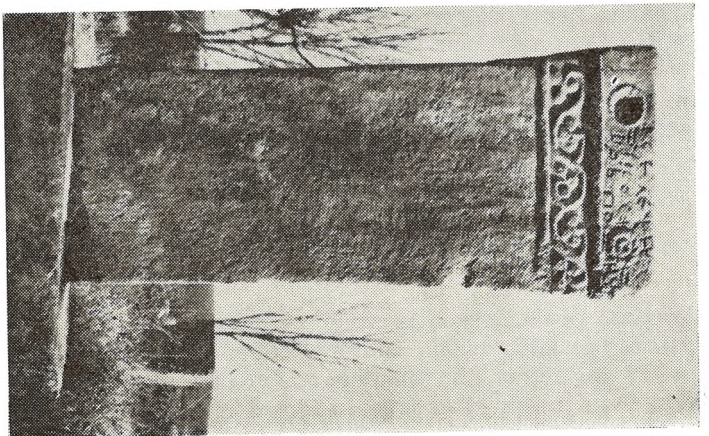
II

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Potrebno je da dosada izloženu građu sagledamo u cjelini, zatim da je analiziramo, kako bismo istakli osobine i karakteristike stećaka Hodova, te da im prema tim njihovim osobinama odredimo mjesto u sklopu fonda te vrste naših spomenika u Bosni i Hercegovini. Posebno bismo željeli da se ovom prilikom zadržimo na pitanju datiranja stećaka.

39. Spomenik br. 7 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

40. Spomenik br. 7 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

1. Oblici

Na području Hodova evidentirali smo 10 nekropola s ukupno 342 stećka. Evo kako izgleda njihovo brojno stanje po osnovnim oblicima:

Redni broj	Selo	Zaselak -	Osnovni oblici				Ukupno
		lokalitet	Ploče	Sanduci	Sljeme- njaci	Krstače	
1	HODOVO	Brdo	—	47	4	1	52
2		Radan Krst	1	5	1	1	8
3		Pogrebnice	2	19	7	—	28
4		Perići	—	14	2	—	16
5		Perića njiva	—	12	2	—	14
7		Perića groblje	—	119	1	—	120
6	Crnogovac	—	34	—	—	34	
8	LJUBLJENICA	Prav. groblje	2	12	1	—	15
9		Bečak	—	35	—	—	35
10		Kat. groblje	—	20	—	—	20
		Svega	5	317	18	2	342

Iz ovog tabelarnog pregleda vidi se kako je nesrazmjerno najviše korišten oblik sanduka — 93% od cjelokupnog broja stećaka. Svi drugi oblici su neznatno zastupljeni. Među njima relativno najviše ima sljemenjaka — 5% od ukupnog broja stećaka, dok onih u obliku ploča ovdje ima svega 1%, a u obliku krstača još manje — 0,6%. Osim 2 krstače, u ovome području uopće nema takozvanih stojećih oblika stećaka — stela, stubaca, koji nisu karakteristični ne samo za stolački kraj nego ni za čitavu Hercegovinu.

Stećci Hodova su različitih ali uglavnom uobičajenih dimenzija. Ima dosta velikih, ali isto tako i malih primjeraka. Većina sanduka su prosječnih dužina i širina, dok im visine jako variraju. Na nekropoli Brdo, npr., ima znatan broj vrlo velikih ali dosta niskih sanduka, koji se zbog toga približuju obliku ploča. Visokih sanduka ima na više nekropola, ali se u tom pogledu posebno ističu neki primjerci nekropole Pravoslavno groblje u Ljubljenci, gdje, npr., broj 7 prelazi visinu od 170 cm, ne računajući njegovo postolja (sl. br. 39). Sljemenjaci su odreda relativno velikih dimenzija i redovno su im donje ivice krovnih ploha veoma ojačane tordiranim ili običnim vrpcama tako da, prelazeći preko vertikalnih stranica, čine strehe. Znatan broj i sanduka i sljemenjaka imaju postolja koja su češće odvojena nego spojena. Vjerojatno je da i izvjestan broj utonulih spomenika također ima postolja. Nekoliko primjeraka imaju postolja vrlo velikih dimenzija, kao npr. u Brdu (sl. br. 9). Visoki sanduci i sljemenjaci obično su prema dnu suženi. Sljemenjak br. 23 nekropole Brdo ima krov na četiri vode, što je jedinstven slučaj u Hodovu, a inače veoma rijedak slučaj među stećcima Bosne i Hercegovine (sl. br. 11).

Potrebno je skrenuti pažnju i na okolnost da u dva slučaja nekropole Perića groblje imamo spolije gdje su rimski kapiteli iskorišteni kao stećci.

Općenito možemo reći da se u pogledu formalno-oblikovnih osobina stećci Hodova uključuju u fond tih spomenika Hercegovine, a pogotovo u onaj oko Stoca,³ i da se od toga jedino izdvaja sljemenjak sa četiri krovne plohe nekropole Brdo, zatim da svojom visinom nešto odskaače sanduk iz Ljubljence i da u dva slučaja imamo rimske spolije. Uz to treba reći da na ovom području, uostalom kao i svuda, ima i vrlo slabo obrađenih, odnosno amorfnih stećaka, ali da je to naročito ispoljeno na nekropoli Perića groblje.

2. — Ukrasi

Evo najprije tabelarnog pregleda ukrašenih spomenika po nekropolama i po osnovnim oblicima:

Redni broj	Selo	Zaselak -	Osnovni oblici				Ukupno
		lokalitet	Ploče	Sanduci	Sljem.	Krstače	
1	HODOVO	Brdo	—	19	4	1	24
2		Radan Krst	—	2	1	1	4
3		Pogrebnice	—	4	6	—	10
4		Perići	—	1	—	—	1
5		Perića njiva	—	1	2	—	3
6		Perića groblje	—	2	—	—	2
7		Crnogovac	—	3	—	—	3
8	LJUBLJENICA	Prav. groblje	—	6	1	—	7
9		Bečak	—	3	—	—	3
10		Kat. groblje	—	1	—	—	1
		Svega	—	42	14	2	58

Iz ovoga pregleda vidimo da je od ukupnog broja stećaka ukrašeno 58 primjeraka, što znači 17%. S obzirom na činjenicu da u Bosni i Hercegovini postoji više područja s manjim procentom ukrašenih, kao što su Kupres (10%), Kalinovik (11%) i dr., može se reći da Hodovo spada u dobro ukrašena područja. Znatno veći procenat ukrašenih imaju neke nekropole zasebno uzete, ili neka područja, kao što su Široki Brijeg (40%) ili Ljubuški (46%), ali upoređivanje s njima ne pruža nam pravilnu sliku, s obzirom na okolnost da pri obradi tih područja nisu evidentirane sve nekropole sa stećcima, nego samo izvjesne, uzete i izabrane u datom momentu prema nahodanju samog autora — obrađivača stećaka. I u našem slučaju bi procenat bio sasvim drugačiji kada bismo, npr.,

³ Vidi napomene 1. i 2.

samo izostavili nekropolu Perića groblje koja je inače sasvim na periferiji područja Hodova. On bi tada iznosio 25⁰/₀, što bi značilo da Hodovo spada u relativno najukrašenija područja.

Ako u odnosu na broj ukrašenih primjeraka uporedimo pojedine nekropole Hodova međusobno, onda izlazi da je najukrašenija nekropola Radan Krst (50⁰/₀), a iza ove odmah slijede nekropole Pravoslavno groblje u Ljubljenci (47⁰/₀) i Brdo (46⁰/₀). Zatim dolaze Pogrebnice (36⁰/₀) i Perića njiva (21⁰/₀). Ostale su daleko iza ovih jer imaju manje od 10⁰/₀ ukrašenih. Najslabije ukrašena nekropola je Perića groblje (2⁰/₀), a nema nijedne bez ukrašenih primjeraka. Prema tome, Radan Krst, Pravoslavno groblje u Ljubljenci i Brdo spadaju u najukrašenije nekropole Bosne i Hercegovine.

Zanimljive su i relacije ukrašenih stećaka u odnosu na njihove osnovne oblike. Najprije treba konstatirati da ploče uopće nemaju ukrasa i da su sve krstače s ukrasima (100⁰/₀). Sljemenjaci su ukrašeni sa 78⁰/₀, a sanduci imaju 13⁰/₀ ukrašenih primjeraka. U ovom pogledu slična je situacija i u drugim krajevima Hercegovine — od ležećih stećaka općenito su najukrašeniji sljemenjaci, a najslabije stoje ploče. Krstače su također posvuda u najvećem broju s ukrasima.

Već smo konstatirali da u Hodovu imamo 58 stećaka s ukrasima. Ti ukrasi zauzimaju 176 stranica stećaka. Repertoar se sastoji od 38 raznovrsnih motiva koji se pojavljuju 363 puta, računajući svaku stranicu stećka zasebno.

Repertoar motiva stećaka Hodova mogao bi se podijeliti na *dekoracije, simbole i figuralne predstave*.

Najbrojnija je grupa dekorativnih motiva. Među ovima se po broju veoma ističe *povijena linija sa trolistovima* koja se javlja 105 puta kao friz na vertikalnim stranama sljemenjaka i sanduka ili kao pravougaona bordura na vodoravnim stranama sanduka nekropola Brdo, Radan Krst, Pogrebnice, Perića njiva i Pravoslavno groblje u Ljubljenci, a naročito je brojna na nekropoli Brdo. Ovaj motiv se, inače, vrlo često susreće na stećcima, posebno u Hercegovini. Obično smo ga nazivali povijenom linijom i tretirali isključivo dekorativnim motivom. U vezi s tim, važno je da se napomene kako smo nedavno u Varoši, između Sarajeva i Kalinovika, pronašli takav motiv sa 5 obješenih grozdova.⁴ To nam daje razloga da ovaj motiv, makar i bez grozdova, odsada zovemo *povijenom lozicom*. Poznato je da motiv loze sa grožđem spada u starokršćansku simboliku, a korišten je i u antici. Mislimo da je odatle pozajmljen za stećke, ali je on ovdje izgubio svaku simboličnost i postao čista dekoracija.

Iz ove grupe relativno najviše susrećemo *motiv tordirane vrpce*. On se javlja preko 120 puta u raznim funkcijama i kombinacijama. Mnogo puta je to uska vrpca koja porubljuje neke druge motive, najčešće povijenu lozicu sa trolistovima, više puta je to vrlo plastična i široka vrpca koja se poput friza proteže preko vertikalnih strana sljemenjaka i san-

⁴ S. Bešlić, Trnovo, Naše starine XI, Sarajevo 1967, sl. 43.

duka, a naročito podnu krovnih ploha sljemenjaka, na koji način dočarava strehe pokrova kuće. Ponekad je na taj način istaknut hrbat krova. U 8 slučajeva je to dvostruka vrpca, tj. iznad široke i vrlo plastične još jedna uska i manje plastična, kao npr. kod sljemenjaka br. 14 nekropole Brdo, što je vrlo rijetka pojava na stećcima, koja, inače, djeluje vrlo dekorativno.

U ovu grupu spadaju i *vrpce od nizova urezanih kosih paralelica* koje vidimo ili kao frizove ili kao bordure, te *obične plastične vrpce* koje se također najviše javljaju kao frizovi. Isto tako, ovamo bi spadao i jedan originalan friz na sanduku u Ljubljenci (sl. br. 35) koji je kombinovan od nekoliko motiva — koncentričnih tordiranih vijenaca, rozeta i od kosih, zatim cikcak i uspravnih vrpca. Taj motiv ima djelomične sličnosti jedino s jednim stećkom u Radimlji⁵ i jednim stećkom u Nekuku.⁶

Mnogo veći broj raznovrsnih motiva imamo u grupi simbola.

Motiv rozete se javlja 43 puta, a od toga najviše na štitu kao heraldička oznaka. Više puta je ona u kombinaciji sa krstom ili s polumjesecom. U tri slučaja je okružena tordiranim vijencem. Neke rozete su na obodu veoma plastične a prema centru su jako udubljene. Takve su vrlo rijetke, a osim toga slične »vodenici«. Vidimo ih, npr., na spomeniku br. 12 nekropole Brdo (sl. br. 6) ili na spomeniku br. 7 nekropole Pravoslavno groblje u Ljubljenci (sl. br. 40). Posebno su zanimljivi slučajevi stilizovanih rozeta koje se javljaju 7 puta. U stvari, to su kombinacije krsta i rozete, pa ih nazivamo i krst-rozetama. Takve imaju, npr., spomenici br. 1 i 3 nekropole Perića njiva (sl. br. 24 i 26) i spomenik br. 3 nekropole Pogrebnice (sl. br. 18 i 19). Iste takve ili vrlo slične njima imamo na više mjesta u okolini Stoca (Boljuni, Radimlja, Opličići).⁷ Motiv rozete obično tretiramo oznakom sunca ili zvijezde, koji su oduvijek u vjerovanjima i običajima Slavena imali značajnu ulogu.

Motiv krsta je drugi po broju motiv ove grupe. Javlja se ukupno 20 puta (ako ubrojimo i onih 7 slučajeva gdje je stilizovan kao krst-rozeta). Najčešće je stilizovan. Bez sumnje, najzanimljivije su njegove stilizacije s biljkom čije se grane povijaju kao spirale i o kojima vise grozdovi. Takve motive imamo na spom. br. 12 i 23 nekropole Brdo (sl. br. 6) ili na spom. br. 2 nekropole Pravoslavno groblje u Ljubljenci (sl. br. 32). Iako ovima sličnih motiva imamo još na nekim nekropolama u Hercegovini,⁸ pa i u Bosni,⁹ ipak su neki od ovih u Hodovu originalni. Isto tako su zanimljive stilizacije krstova na spom. br. 3 u Pogrebnicama i na sanduku

⁵ A. Benac, n. d., T. XIII, sl. 26 i 27.

⁶ Š. Bešlagić, Stećci na Nekuku kod Stoca, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 1958, 163, sl. 12.

⁷ A. Benac, n. d., T. XVII, sl. 35, XX, 42, 43, XXV, 52, 53; Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar XII (1961), sl. 22; Isti, Stećci u Opličićima, Naše starine VII, sl. 3 i 11.

⁸ A. Benac, n. d., T. XXXIX.

⁹ Š. Bešlagić, Kalinovik, Sarajevo, 1962, T. II; A. Benac, Olovo, Beograd 1951, T. XXXVIII.

Perića gdje se donji krak račva ili završava u vidu nogu čovjeka. Takvi primjerci su originalni i u ovome slučaju imaju antropomorfni karakter (sl. br. 18 i br. 22).

Slijedeći brojniji motiv ove grupe je *štit sa mačem* koji se javlja 14 puta. Štit je redovno pravougaonog oblika, samo što mu je gornja kraća strana kosa i što je na jednom mjestu polukružno usječena za proturanje koplja. Obično je preko štita predstavljena kosa prečka (»greda«), ponekad dvije ili tri prečke, a onda je s jedne ili s obadviije strane prečke predstavljena rozeta. Ponekad su ivice štita tordirane, kao npr. na spom. br. 3. Pogrebница (sl. br. 20). Mač je uvijek postavljen s druge strane (ispod) štita, tako da mu se vidi samo držak i vrh. Ispod rukohvata mač ima krsnicu. Držak se završava okruglastim proširenjem, osim na spomeniku u Pogrebnicama gdje je pravougaon, što je, inače, vrlo rijedak slučaj. Ovaj motiv mača sa štitom gotovo uvijek je predstavljen na vodoravnoj strani sanduka, a rijetko na vertikalnim stranama spomenika. U dva slučaja mač i štit su u rukama muškarca — na spom. br. 12 nekropole Brdo (sl. br. 7) i na spom. br. 1 nekropole Pravoslavno groblje u Ljubljenci (sl. br. 31). Takva pojava je vrlo rijetka na drugim nekropolama u BiH. U ovim slučajevima štitovi imaju dvije, odnosno četiri kose Prečke. Mislimo da motiv štita sa mačem označava grob bivšeg uglednog mještanina-muškarca koji je pripadao feudalnoj porodici, makar i onoj sitnih feudalaca, i kojemu po ratnoj vještini, junaštvu i ugledu pripada takvo srednjovjekovno viteško oružje.

Motiv arkada vidimo 14 puta, i to redovno na vertikalnim stranama sanduka, osim što se jedanput javlja na krstači. Na dva spomenika arkade imaju šiljaste gotičke lukove, i to na spom. br. 13 Brda (sl. br. 8) i na spom. br. 6 Pravoslavnog groblja u Ljubljenci (sl. br. 38), s tim što su na prvome stubovi i lukovi tordirani. Takve arkade smo vidjeli i na nekim mjestima u Hercegovini, npr. u Premilovu Polju kod Ljubinja¹⁰ i u Veličanima u Popovu polju,¹¹ ali su one, inače, vrlo rijetka pojava. Ostale arkade u Hodovu su s uskim interkolumnijama, kružnim lukovima i istaknutim kapitelima (sl. br. 37), ili su vrlo stilizovane, tako da im je spojnica između interkolumnija i lučnog prostora jako uska, i što na mjestu kapitela imaju usko vodoravno udubljenje. To je navelo neke stručnjake da ovaj motiv pogrešno shvate kao predstavu mrtvačkog sanduka,¹² ili kao antropomorfnu figuralnu predstavu koja je nastala po ugledanju na takozvane »mrtvačke stolove«.¹³ Međutim, to može biti samo motiv arkada koje dočaravaju primorsku kuću, kako je to u svoje vrijeme pretpostavio i D. Sergejevski.¹⁴ A ove veoma stilizovane arkade, koje

¹⁰ Š. Bešlagić, Ljubinja, Naše starine X, sl. 21.

¹¹ Isti, Popovo, Sarajevo 1966, sl. 18.

¹² P. Ž. Petrović, Motiv arkada..., Starinar VII—VIII (Beograd 1958), 195—206.

¹³ H. Gruber, Das Demilov — Kreuz bei Kučinari (Herzegovina), Mandićev zbornik, Rim 1965, 157—167.

¹⁴ D. Sergejevski, Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje 1952, 22.

su prešle čak i na krstače, jesu znak da su arkade dugom upotrebom počele gubiti svoj prvobitni simbolični karakter.

I *motiv kružnog vijenca* spada u ovu grupu. Javlja se 9 puta, od čega u tri slučaja okružuje rozetu a u četiri slučaja su to koncentrični vijenci. Gotovo uvijek su tordirani. Moramo reći da i neke rozete Hodova sličje vijencima. Mislimo da motiv vijenca predstavlja sunce.

Motiv biljne stilizacije, sa spiralama i grozdovima, kombinovane sa krstom, koji smo već prije spomenuli, ovdje 4 puta ispunjava gotovo čitave čeonu stranu dvaju visokih sanduka nekropola Brda i Pravoslavnog groblja u Ljubljenci (sl. br. 6 i sl. br. 33). i neosporno ima simboličan karakter, kao elemenat kršćanske mitologije.

Polumjesec, koji se, inače, često javlja na stećcima, ovdje je zastupljen svega 3 puta. O njemu je već više puta pisano.

Motiv ruke vidimo 2 puta, i to jedanput samu ruku, a drugi put ruka koja drži mač. Sama ruka može da simbolizuje pozdrav bogu, ali i zemaljsku moć i spremnost na osvetu, dok ruka sa mačem ima značenje slično figuri sa mačem — ona je ovdje i došla kao nadomjestak figure muškarca.

Motiv luka sa strijelom ima slično značenje kao i štit sa mačem ili kao mač. Jedanput ga vidimo osamljena, a drugi put je u ruci lovca.

Figuralne predstave sačinjavaju treću grupu motiva. Neke od njih imaju simbolično značenje.

Scenu kola vidimo jedino predstavljenu na nekropoli Perića njiva (sl. br. 25). Ona se proteže na dvije strane sljemenjaka i ima ukupno 10 figura, naizmjenično muških i ženskih, sa ženom kao kolovođom. Kolo kreće ulijevo, zbog čega, po dosadašnjem tumačenju, ne bismo mogli reći da se ovdje radi o žalosnom, kulturnom kolu.¹⁵

Scenu sa više figura imamo na spom. br. 7 Pogrebница (sl. br. 21). Ona je po sadržaju i kompoziciji originalna. Radi se o dolasku gospodara na konju koga žena sa djecom pred domom dočekuje raširenih ruku. Dakle, scena kao predstava jednog realnog događaja.

Scenu lova na jelena imamo u Pogrebnicama i na Radan Krstu. Povezujući predstave dviju strana spom. br. 3 nekropole Radan Krst, vidimo kako lovac sa lukom (pješak) gađa jelena. Scene lova češće susrećemo u Hercegovini, ali ovakve — sa lukom, rijetke su. Mislimo da scene lova predstavljaju realan događaj iz ondašnjeg života.

Dvije ljudske figure (muškarac i žena) koje se drže rukama drugačije nego u kolu, treba objašnjavati kao bračnu ili rodbinsku vezu (spom. br. 21 u Brdu — sl. br. 9). Takve predstave nisu česta pojava na stećcima. Vjerojatno se radi o zajedničkoj grobnici. U konkretnom slučaju možemo pretpostaviti da se spomenik odnosi na uglednije ličnosti, jer je velikih

¹⁵ Š. Bešliagić, *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 1962, 72—78.

dimenzija i veoma je ukrašen (na ostalim stranama su, pored povijene lozice sa trolistovima i rozete u vijencu, prikazani štit i luk sa strijelom). Osim toga, ovaj spomenik ima ogromno postolje koje je također ukrašeno, što je vrlo rijedak slučaj.

Predstavu muškarca sa štitom i mačem imamo na dva spomenika u Brdu i Ljubljenci (sl. br. 7 i sl. br. 31). Klesar je na licu označio oči, nos i usta, haljetak je vodoravno i uspravno izbrazdan, kao da se radi o panciru. Takove predstave ponekad susrećemo ne samo u Hercegovini nego i u Bosni. Vjerojatno se one odnose na nekoga muškog člana feudalne porodice.

U ovu grupu spada i vrlo rijedak *motiv stilizovanih zmajeva* koji se nalazi na spom. br. 2 Pogrebница (sl. br. 16). To su dvije debele zmije čija se tijela prepliću, s konjskim glavama i krilima. Isti takav ili vrlo sličan motiv našli smo još jedino na dva stećka u Glumini, u okolini Stoca,¹⁶ a nešto manje slično evidentirao je A. Benac u Bistrini, u zaleđu Pelješca.¹⁷ Prema tome, dosada su konstatirana samo 4 takva slučaja. O tome motivu nešto smo već rekli na drugom mjestu. Ovdje bismo htjeli da istaknemo da se radi o motivu fantastičnih životinja koji je preuzet iz fonda romanike i koji ima simboličan značaj — međusobna borba dva zla.

Pojedinačne ljudske figure imamo predstavljene u dva slučaja — na visokom sanduku nekropole Brdo (sl. br. 10) i na niskom sanduku nekropole Perića groblje (sl. br. 27). Obadvije su dosta oštećene. Prva je vjerojatno pokušaj portretiranja sahranjenog u stojećem stavu i u tom pogledu je vrlo rijetka. Druga je sasvim originalan primjerak. Čini se da se radi o muškoj figuri. Ruke s velikim šakama i raširenim prstima su gore uzdignute kao da nešto prijete. Takav položaj ruku nikada nema mrtvac. Paralelne ureze sa strana trupa vrlo teško je objasniti — kao da se radi o krilima, pa prema tome i o fantastičnoj predstavi uopće.

Potrebno je navesti i ostale motive koje nismo svrstali ni u jednu od prethodne grupe:

Motiv kugle vidimo na hrbatima triju sljemenjaka nekropole Brdo. To su rijetki motivi stećaka, ali ih ipak ponekad susrećemo, i to u Bosni. Mislimo da su kugle, kao i jabuke, preuzete od Turaka i da u ovakvom izgledu vjerojatno dočaravaju kupole vječne kuće-mauzoleja. Po tome bi ovakvi stećci vremenski spadali u najkasniji period.

Vodenica je predstavljena u dva slučaja. To je motiv koji se vidi na stećcima raznih krajeva. Vjerojatno je to služilo za ostavljanje tečne daće. U našem slučaju jedna vodenica nije okrugla, nego pravougaona, što je sasvim neobično.

¹⁶ Š. Bešlagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, 104, sl. 4. i 105, sl. 6.

¹⁷ A. Benac, Stećci od Slivna do Čepikuća, Anali Histor. inst. Dubrovnik, 1953, T. VII, sl. 2.

Urezana linija po sredini vodoravne strane, koju vidimo na jednom sanduku u Brdu, mislimo da označava dvojni grob. Takva pojava nije rijetka na stećcima raznih krajeva.

Po tome što je dosta velik broj stećaka Hodova ukrašen, zatim po raznovrsnosti tih ukrasa, naročito po okolnosti da su neki motivi originalni (ležeća figura čovjeka, scena dočeka gospodara, stilizacije krsta i dr.), a neki dosta rijetki (stilizovani zmajevi, stilizovane rozete i dr.), te po tome da su dosta dobro crtani, komponovani i uopće umjetnički obrađeni, može se općenito reći da stećci Hodova predstavljaju logičnu dopunu stećaka istočne Hercegovine, a da zajedno sa stećcima stolačke okoline imaju istaknuto mjesto u sklopu likovnog sadržaja stećaka Bosne i Hercegovine.

3. Natpisi

Na stećcima Hodova postoje 3 natpisa u »bosančici«, i to prvi na nekropoli Brdo, drugi na nekropoli Pogrebнице, dok je treći na nekropoli Pravoslavno groblje u Ljubljenci. Prva dva su otprije poznata, a treći je sada pronađen.

Natpis na Brdu

Ovaj natpis je urezan na dvije stranice visokog sanduka s postoljem koji je u našem planu obilježen brojem 10. Ima tri reda. Prvi dio natpisa je na istočnoj čeonjoj, a drugi na sjevernoj bočnoj strani spomenika, tj. svaki red počinje na jednoj, a onda prelazi i završava se na drugoj strani (sl. br. 4 i 5).

Natpis izgleda ovako:

УСНЕ ЛЕЖИ ПАЦИО РАДОХИНАБЪ ѠДИ (ИСАМН)
УСНЕКОХЪ НА СЕ ЗА ЖИДОТА МОЛЪ ДИ СЕ
БРЪМН Н ГОСПОДО НЕМОИТЕ МИ КОСМН
ПРЪПРЕСДИМН

Vid Vuletić-Vukasović je prvi objavio ovaj natpis,¹⁸ a malo potom po njemu Marko S. Popović¹⁹ i Lj. Stojanović.²⁰ Nešto kasnije je natpis

¹⁸ V. V. Vukasović, Hercegovački nadpisi, Viestnik Hrv. ark. dr. Zagreb VI (1884), br. 1, str. 29, natpis br. 3.

¹⁹ M. S. Popović, Dabrica i grad Koštun, Bosanska vila IV (1889), br. 3, str. 43.

²⁰ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi III, br. 4821.

objavio i Ć. Truhelka,²¹ i ponovno se na njega osvrnuo poslije 26 godina.²² U najnovije vrijeme o natpisu je opširnije pisao M. Vego.²³

V. Vukasović je natpis čitao ovako:

HASIE LEŽI PAVKO RADOHTIĆ'. OVI (KAMI) USIEKOH NA SE ZA ŽIVOTA. MOLU TI SE BRATI... I GOSPODO, NEMOITE MI KOSTI' PRETRESATI.

Mnogo veće greške pri čitanju napravio je M. S. Popović. On je natpis čitao ovako:

JA SIE LEŽI PAVISO RADOIČIĆ VOI ISIEKOH ČASE ZA ŽIVOTA. MOLU VI SE PATI I GOSPODO, NEMOJTE MI KOSTI PRETRESATI.

Lj. Stojanović je izrazio sumnju u tačnost prepisivanja i čitanja M. Popovića. On je isti taj natpis još jedanput objavio prema Truhelki, naravno tada s manjim greškama koje je napravio i sam Truhelka.²⁴

Ć. Truhelka je prvi put pogrešno čitao prezime pokojnika kao RADOHTIĆ, zatim nije bio siguran šta piše iza riječi MOLU, pa je to čitao kao SE i kao SEKE, a onda je na mjesto oštećenog posljednjeg slova slijedeće riječi stavio IO, tako da je čitao BRATJU. U kasnijem osvrtu Truhelka je gotovo sve greške ispravio.

M. Vego je istakao prvo pogrešno Truhelkino čitanje prezimena, zatim je pravilno čitao MOLU VI SE, a na kraj slijedeće riječi nije stavio IO nego IO, pa je čitao kao BRAĆO. Ostalo je čitao kao i Truhelka. Obojica su ispred natpisa stavili znak krsta, zatim iza riječi OVI, gdje je kamen okrnjen, stavili su riječ KAMI.

Prilikom našeg rada na terenu nije bilo moguće utvrditi da se ispred natpisa nalazi urezan znak krsta. I mi mislimo da je iza riječi OVI mogla biti samo riječ KAMI. Sasvim jasno se vidi da piše MOLU VI SE, što je i M. Vego ustanovio, a što je karakteristično i za naš današnji južni govor. Međutim, kod slijedeće riječi posljednje slovo, koje je djelomično okrnjeno a koje se drugim svojim dijelom ne raspoznaje, mislimo da nije Ć IO, niti IO, kako je to mislio Truhelka, odnosno Vego, nego vjerovatno e. Prema tome bi čitavu riječ trebalo čitati kao BRATIJE, kako je to bilo uobičajeno kod nekih drugih natpisa stećaka, kao što je npr. onaj iza Pazalja ili onaj iz Brnjice.²⁵

²¹ Ć. Truhelka, Stari hercegovački natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, IV (1892), 114, sl. 14a i 14b.

²² Ć. Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo XXVI (1914), 236.

²³ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo XVII (1962), Nova serija (Arheologija) 196—197.

²⁴ Lj. Stojanović, n. d., br. 4876.

²⁵ Š. Bešlagić, Novopronađeni natpis na stećcima, Naše starine XI, Sarajevo 1967, str. 46—47.

Naš natpis počinje sa ASIE, umjesto češćeg ASE Slova su uobičajena, samo je korišteno nešto rjeđe N koje je predstavljeno s jednom uspravnom i jednom prelomljenom crtom. Za slovo O majstor upotrebljava kružnicu, osim u jednom slučaju kada tim slovom počinje riječ gdje koristi grčku omegu. Slovo V mu je uvijek uspravno stojeći pravokutnik s vodoravnim stranicama koje su na jednu stranu duže. Za slovo T dosljedno je korišten znak sa tri uspravne i jednom vodoravnom crtom. Pisar nije dosljedan pri upotrebi znaka za slovo K, jer mu je prva crta jednom uspravna a drugi put polukružna Zanimljiva je upotreba znaka **ḅ** na mjestu gdje je moglo biti i E u posljednjoj riječi natpisa Treba konstatirati da je u natpisu meki poluglas korišten na kraju riječi koje se završavaju konsonantom

Prema našem mišljenju natpis bi trebalo čitati ovako:

ASIE LEŽI PAVKO RADOHNIĆ' OVI (KAMI) USIEKOH' NA SE
ZA ŽIVOTA MOLU VI SE BRATI(E) I GOSPODO NEMOITE MI KOSTI
PRJETRESATI

Iz ovoga natpisa doznajemo za jednog uglednog stanovnika Hodova koga nam je jedino M. Vego, iz vrlo oskudnih historijskih podataka, pokušao da osvijetli. Vego dozvoljava mogućnost da se natpis odnosi na kneza Pavka, vjerojatno sina Radohnina a unuka vojvode Stjepana Miloradovića, iz druge polovine XV ili iz početka XVI vijeka.²⁶

Hodovo je sasvim blizu Ošanića i Radimlje, gdje su živjeli i gdje su sahranjivani najugledniji Miloradovići-Hrabreni, pa je vjerojatno i bilo u sastavu područja kojim su gospodarili ovi poznati feudanci. Otuda je vjerojatna i rodbinska povezanost Radhonića iz Hodova s Miloradovićima iz Ošanića. Pavko je još za života poručio sebi nadgrobni spomenik i dao da se ukleše natpis na njemu. Činjenica da se obraća braći i gospodi čini nam se da upućuje na zaključak da se u ovom slučaju radi o čovjeku koji je više osjećao svoju pripadnost puku a manje gospodi. Na takvu pretpostavku upućuje i okolnost da se u natpisu ne navodi funkcija pokojnika niti se kaže da leži na svojoj plemenitoj zemlji, što je, inače bilo sasvim uobičajeno.

Oblici slova natpisa, zatim oblik stečka i njegov položaj na nekropoli, kao i druge okolnosti, govore o tome da natpis potječe s kraja XV vijeka.

Natpis na Pogrebnicama

Ovaj natpis pripada spomeniku br. 3. To je visok sanduk na postolju koji na čeonim stranama ima bogate ukrase u vidu stilizovanih krstova i rozeta. Na njegovoj južnoj strani prikazan je pravougaoni štit sa mačem, a preko čitave gornje polovine strane (pa i preko štita sa mačem) urezan je u tri reda natpis u »bosančici« koji izgleda ovako:

²⁶ M. Vego, n. d., 197.

† ВЪ НМЕ ШТЧГ Н СН(Н)Г Н СВЕТ(Г)Г ΔХ(Г)
 † СЕ КГМН СТГП(Г)НГ ПРБДГНОВНХЪ
 † СЕ ПСГ ХЪ Δ(Н)С(Б) НГПОВНЧЪ

Još 1885. g. natpis je objavio V. Vuletić-Vukasović.²⁷ Nakon toga jedino se nedavno na njega osvrnuo M. Vego.²⁸

Vukasović je natpis čitao veoma pogrešno, kao:

VO IME OCA I S(I)NA I SVETOG' D(U)HA ASE KAMI STAVLA
 MATĚ JEDACAVIĆ' NA SEBE I NA AKNAGOVICA

M. Vego je natpis zabilježio ovako:

† ВЪ НМЕ ШТЧГ Н СН(Г) Н СВЕТ(Г)ГОГГ Δ(Г)ХГ
 † СЕ КГМН СТГП(Г)НГ ПРБДГНОВНХГ
 † СЕ ПСГ(ХБ) Х Δ(Н)С(Б) НГПОВНЧЪ

M. Vego se dosta zadržao na analizi natpisa. Pored ostaloga, on je u prvom redu čitao riječ SVET(A)GO i u vezi s tim, naveo da je glas T u ligaturi sa glasom G, a da je između njih ispušteno slovo A. Međutim, tu nema ligature i nije ispušteno A — jasno se vidi riječ SVETOGA. Problematično je čitanje imena pokojnika u drugom redu natpisa. Vego se odlučio za čitanje u genitivu singulara, sa spojenicom *td* (ja) koja je vrlo rijetka u ovakvim natpisima — kao STAPJANA. Po njegovu mišljenju to ime je moglo postati po vrsti zanatske radinosti, tj. po tome što se pokojnik za života bavio izradom stapova. Nama se čini da navedena spojenica u toj riječi nije sigurna, kao i to da je majstor treće slovo pogrešno isklesao, tj. da je ono trebalo biti ili E ili I, te bi onda čitava riječ bila STJEPANA ili STIPANA. U trećem redu se uočava vrlo rijetko korištena spojenica slova P, I i S, koju je Vego konstatirao. Međutim, ta riječ se ne završava kao aorist prvog lica singulara, tj. ona ne glasi PISAH', kao što misli Vego, jer nema ni slova H ni mekog poluglasa. Iza toga zaista slijedi spojenica JA, ali iza nje je situacija nejasna. Nije sigurno da ta riječ glasi DIJAK, iako to izgleda najvjerojatnije. Posljednju riječ natpisa Vego je čitao kao *НГПОВНЧЪ*. Međutim, na kraju riječi ne stoji ŠT nego samo Č koje se može čitati kao Ć.

²⁷ V. V. Vukasović, Hercegovački nadpisi, Viestnik VII (1885), 19.

²⁸ M. Vego, n. d., 197—199.

Tako bi, onda, ovaj natpis u transkripciji trebalo da glasi ovako:

† V' IME OTCA I SI(N)A I SVETOGA DUHA
ASE KAMI ST(E)PANA TRJEDANOVIČA
† ASE PISA JA D(IJAK') NAPOVIČ'

O imenovanome nemamo nikakvih historijskih podataka. On je svakako bio ugledniji mještatinin, ali mislimo da ipak nije spadao u red najuglednijih feudalaca, jer bi se to na neki način istaklo. Sa mnogo razloga može se tvrditi da je natpis urezan nakon izrade ukrasa. Ta okolnost je navela Vegu da pretpostavi kako je moguće da se natpis odnosi na drugo lice koje je kasnije sahranjeno pod već postojeći stećak.²⁹ Mi mislimo da ta pretpostavka nema mnogo opravdanja. Ima više slučajeva da je natpis kasnije urezivan, kao npr. u Ljubljenci, o čemu će biti riječi nešto dalje. Takve slučajeve sa mnogo više razloga možemo objašnjavati činjenicom da su na jednom stećku radila dvojica majstora, najprije kovač na ukasima, a poslije njega dijak na natpisu.

Paleografske osobine natpisa najviše govore o tome da je on mogao nastati u XIV ili u početku XV vijeka.

Natpis iz Ljubljence

Na zapadnoj čeonj strani sanduka br. 7. nekropole Pravoslavno groblje u Ljubljenci, pored rozeta i friza od povijene lozice sa trolistovima, urezan je u tri reda natpis u »bosančici« koji izgleda ovako:

41. Natpis na spomeniku br. 7 — Pravoslavno groblje u Ljubljenci

²⁹ Isti, n. d., 198.

Natpis je urezan nakon izrade reljefnih motiva. Vidi se da površina kamena nije prethodno isplanirana, zbog čega su neka slova stisnuta ili su previše razmaknuta.

Ispred natpisa nema urezanog krstića. Natpis inače odaje dobra majstora. Slova su uglavnom tipična. Nešto je neobično slovo U jer mu je donji kružni dio veoma odvojen od gornjeg račvastog dijela. Slovo C ima vodoravnu crtu koja je malo nakošena i protegnuta ulijevo umjesto udesno. Osim toga, slovo Ć je prikazano kao malo uobičajeno slovo Č.

Mislimo da je iza riječi koje se završavaju konsonantima prvobitno bio meki poluglas koji sada ne vidimo zato što je na tim mjestima kamen oštećen.

Prezime u našem natpisu je neobično — CRPOVIĆ, s mekim poluglasom iza slova R i iza slova Ć. Kako se meki poluglas može čitati i kao E, to ovo prezime možemo čitati kao CREPOVIĆ. Vjerojatno je ovakvo prezime postalo od riječi, odnosno od imena CREP ili CRIJEP. Poznato nam je takovo srednjovjekovno ime u Humu Jedno ime, s upotrebom slova *č* imamo u natpisu stečka sela Podgradinja, južno od Stoca.³⁰ Taj natpis glasi: ASE LEŽI NINOJE LUPOVČIĆ' (SA) SINOM' CRJEPOM I u natpisu stečka iz Radmilovića Dubrave, blizu Bileće,³¹ spominje se to ime: ASE LEŽI CRJEP'... Ako je naša pretpostavka tačna, onda je vjerojatno da se otac našeg Vukosava iz Ljubljence zvaao CRIJEP

Mislimo da ovaj natpis u transkripciji glasi:

ASE LEŽI VUKOSAV' CRJEPOVIĆ'

Natpis iz Ljubljence nam otkriva sasvim novog hercegovačkog feudalca o kome dosada nemamo nikakvih historijskih podataka.

U neposrednoj blizini nekropole donedavno je živjela porodica sa prezimenom VUKOSAV. Članovi te porodice su se sahranjivali na ovoj nekropoli, uza same stečke. Ako je ta porodica ovdje živjela još u XVI ili krajem XV vijeka, onda je vrlo vjerojatno da je bila rodbinski povezana sa čovjekom koji je sahranjen pod ovaj stećak sa natpisom. Nije isključeno da se porodica Vukosava prozvala baš po Vukosavu iz našeg natpisa.

Po obliku većine slova, kao i po obradi stečka i njegovih ukrasa, držimo da natpis potječe iz XV vijeka.³²

³⁰ C. Truhelka, Stari bosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1891, knj. I, 92.

³¹ Isti, Starobosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo VII (1895), 270—271, sl. 14.

³² Vidi: Š. Bešliagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, Naše starine XI Sarajevo 1967, str. 43—44.

4. Lociranje i dispozicija

U Hudovu kao i u većini dosada evidentiranih područja nekropole su redovno locirane u blizini naselja i nedaleko od kamenoloma. Sve nekropole Hodova su locirane potkraj srednjovjekovnih putova, kuda uglavnom prolaze i današnji putovi. Nekropola Crnogovac je postavljena još i pokraj jezerca, jer za mnoge nekropole Bosne i Hercegovine i voda u blizini bila je od utjecaja na izbor lokacije. U nekoliko slučajeva stećci Hodova su postavljeni na ilirske grobne humke (npr. Brdo), što je karakteristično i za druga područja. Osim toga, u više slučajeva uza same stećke ili u njihovoj blizini situirano je kršćansko (pravoslavno ili rimokatoličko) ili pak muslimansko starije ili suvremeno groblje. Inače, za lociranje nekropola stećaka redovno su birana ravničasta ali u odnosu na neposrednu okolinu istaknutija mjesta.

Neke nekropole Hodova su relativno vrlo brojne, a neke su sa malim brojem stećaka. Međutim, više je ovdje onih manjih nekropola, ispod 50, odnosno ispod 20 primjeraka spomenika. Ako pri tome imamo na umu raspored stećaka na samim nekropolama, zatim njihove oblike, pa i ukraše, mogu nam te okolnosti pružiti dosta važne elemente za zaključke. Može se tvrditi da su nekropole Perića groblje i Brdo služile za veća naselja, ili za više manjih naselja i da su vremenski duže trajale, pogotovo kada se ima u vidu da uz stećke ima i drugih vrsta starih grobova, te da je vjerojatno poneki stećak do danas stradao. One druge nekropole, naročito Radan Krst, Perića njiva i Pravoslavno groblje u Ljubljenci, jesu mjesta gdje su se pokoravali stanovnici jednog zaseoka, a još vjerojatnije jedne porodice. I na većim nekropolama se mogu primijetiti pojedine manje ili više izolovane skupine stećaka, kao što je izrazit slučaj na nekropoli Brdo. To znači da je oduvijek bilo nastojanja da se poneko bratstvo ili porodica odvojeno pokopava ili barem u zajedničkom — komunalnom groblju ipak nešto izdvoji. Čini nam se da je ta tendencija izrazitija u nekropolama ili njihovim dijelovima koji su vremenski relativno kasnije nastali.

Naša nekropola Perića groblje je relativno vrlo velika po broju stećaka. Nema mnogo tako velikih nekropola u Bosni i Hercegovini. Stećci nekropole Perića groblje su odreda niski, zatim neukrašeni i uglavnom vrlo slabo obrađeni — gotovo amorfni kamenovi. Slične nekropole evidentirane su nedavno u Dabrici, oko 6 km zračne linije na sjeveroistok od Hodova, ili u Žitomisliću, u donjem toku Neretve.³³ Relativno kasniji stećci na ovim i ovakvim nekropolama nešto su bolje obrađeni i postavljeni na perifernim dijelovima nekropole. Ako poneki stećak ovakve nekropole i ima ukras, onda je on redovno polumjesec, krst ili rozeta. Takav je upravo slučaj s Perića grobljem. Razmatrajući pitanje ovih stećaka slabe obrade i bez ukrasa, u odnosu na one drugačije oblikovane, posebno u sastavu istih nekropola, došli smo do uvjerenja da bi ovakve

³³ Materijal još nije publiciran.

stećke, pa i čitave nekropole s takvim stećcima trebalo smjelije vremenski određivati kao relativno najstarije. Vrlo je izrazit slučaj pomenute nekropole u Stjepan Krstu.³⁴ Takvi stećci (njih oko 90 na broju) situirani su pokraj stare crkvice, na brežuljku i na njegovim blagim padinama, a noviji su stećci (a uz njih i suvremene krstače) u ravnici ispod brežuljka. Ti noviji sigurno spadaju u XV, pa i XIV vijek, a ovi drugi su stariji. Ovako tretirajući stećke slabe obrade i bez ukrasa, mi se vremenski približujemo brojnim spomenicima u najsjevernijim ili u najzapadnijim krajevima Bosne, a preko ovih i spomenicima kakvi su npr. oni u okolini Knina (kod crkve sv. Spasa) koji su po grobnim nalazima, prema mišljenju dra Karamana, stavljeni dosta daleko — u IX i X v. Uz ovakve nekropole su obično i ostaci crkava, kao npr. u Stjepan Krstu, Perića groblju, Žitomisliću i drugim.

5. Tehnička obrada

Već je više puta konstatirano da mjesta gdje se vadio kamen za pravljenje stećaka nisu bila daleko od nekropola. Tako je i u Hodovu. Na samome kamenolomu vršeno je osnovno oblikovanje stećka, jer smo nalazili ponegdje već isklesan stećak koji nije bio još prevučen do nekropole. Samo prevlačenje se obavlja vučenjem na plazovima i guranjem preko drvenih hrastovih ili smrčevih oblica. Već smo naveli da se ispod stećka broj 6. i onoga do njega na nekropoli Brdo još i danas vide takve oblice.

Većina stećaka Hodova je lijepo klesana, a na znatnom broju su radili najbolji majstori. Po svojoj tehničkoj obradi među nekropolama kao cjelinama ističe se Pravoslavno groblje u Ljubljenci. Po pravilnosti oblika i po preciznosti izrade ukrasa ova nekropola stoji u rangu Radimlje i Boljuna. Inače, kako po izboru, crtežu i kompoziciji reljefnih motiva i natpisa, tako i po načinu njihove tehničke obrade, apstrahirajući izvjesne originalnosti, stećci Hodova su proizvod klesara stolačke škole čiji su najistaknutiji majstori Grubač i Semorad.³⁵

Današnje stanje očuvanosti stećaka Hodova, na žalost, nije zadovoljavajuće. Znatna broj ih je zarastao u šumicu i šikaru (Perići, Perića groblje, Pogrebnice), dosta ih je dobrim dijelom utonulo u zemlju (Pogrebnice, Katoličko groblje u Ljubljenci), ima primjeraka koji su namjerno prevaljeni (Brdo, Pogrebnice), a priličan broj stećaka je okrnjen ili je ispucao od atmosferilija. Ipak, u odnosu na stanje stećaka u drugim područjima, ovo u Hodovu nije tako teško.

³⁴ Materijal još nije publiciran.

³⁵ Š. Bešlagić, Boljuni, *Starinar* XII (Nova serija), Beograd 1961, 201—203.

6. Kronologija

Po svojim oblicima, a naročito po većini ukrasa, stećci Hodova pripadaju glavnini stećaka Hercegovine, posebno stolačkog kraja, koji se uključuju u vrijeme druge polovine XIV v. i čitavog XV v.

Mnogi ukrasi stećaka Hodova su identični ili vrlo slični ukrasima Radimlje i Boljuna,³⁶ kao što su biljne stilizacije u Brdu i Pravoslavnom groblju Ljubljence, zatim Grubačeve krst-rozete u Pogrebnicama i Perića njivi, ili bordure od povijene lozice sa trolistovima unutar kojih su štiti-tovi sa mačevima. Te činjenice govore o stećcima pretežno XV v.

Sva tri natpisa po duktusu slova najviše upućuju također na XV v.

Međutim, znatan broj stećaka kako po svojim oblicima, tako i po ukrasima, kao što su niži sanduci, pogotovo neukrašeni primjerci, zatim ukrasi u vidu polumjeseca, krsta, rozete, luka i nekih drugih, upućuju više na XIV v., tako da se sa dosta razloga može pretpostaviti da stećci Hodova potječu i iz XV i iz XIV vijeka.

Posebno želimo da istaknemo pojavu znatnog broja slabo obrađenih, pa i amorfnih stećaka na nekropoli Perića groblje, a onda i na nekropo-lama Crnogovac i Bečak. O toj vrsti stećaka već smo govorili. Na Perića groblju se jasno odražava to da su oni postavljeni prije onih drugih koji su bolje obrađeni, a koji po svojim osobinama spadaju u XIV v. To znači da bismo ovakve stećke imali razloga vremenski nazad pomaknuti, tj. staviti ne samo u prvu polovinu XIV nego i u XIII vijek.

Prema svemu izloženom izgleda najvjerovatnija pretpostavka da svojim najvećim brojem stećci Hodova pripadaju XIV i XV v., ali da njihov znatan broj potječe još i iz XIII v.

LES PIERRES TOMBALES (STEĆCI) DE HODOVO

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

Dans un avant-propos succinct, l' auteur expose que déjà 13 ans au sein de l' Institut pour la conservation des monuments de culture de la Bosnie et Herzégovine on procède à inventoirier systématiquement des pierres tombales dites STEĆCI (sing. STEĆAK) et qu' au cours de cette action fut dernièrement traité le territoire de Hodovo (la partie nord-ouest de la commune de Stolac). C'est ainsi que fut terminé la liste de stećci de toute la Herzégovine. Au surplus, l'auteur nous informe que les stećci de Hodovo sont très nombreux, qu' ils sont sculpturalement très riches, qu' ils sont pourvus des trois inscriptions en bosančica ce qui fait qu' ils représentent, à côté des stećci de Boljuno, Radimlje et encore quelques nécropoles dans les environs de Stolac, la valeur la plus grande parmi nos monuments de culture.

³⁶ Vidi napomene 1. i 2.

Le chapitre nro I est consacré à la description des nécropoles. Sur le territoire englobé on a constaté l'existence de 10 nécropoles: Brdo, Radan Krst, Pogrebnice, Perići, Perića njiva, Perića groblje, Crnogovac, Pravoslavno groblje (Cimetière orthodoxe) à Ljubljence, Bečak, Rimokatoličko groblje (Cimetière catholique) à Ljubljence. Tous ces nécropoles sont inscrites sur la carte apposée. Pour chaque nécropole sont données les données principales: le lieu-dit, l'état numérique des monuments, d'après les formes, orientation du monument, et pour les spécimens ayant des ornements ou des inscriptions on a donné des détails. Pour chaque ornement plus important et pour les inscriptions on donne des photos ou des esquisses. Pour quatre nécropoles on apporte des plans de site où sont numérotés les spécimens ornementés.

Le chapitre II concerne l'analyse des matériaux et les conclusions qui s'ensuivent. Ici, on fait ressortir les particularités et les caractéristiques des stećci de Hodovo et, eu regard de cela, on attribue une place à Hodovo en ce qui concerne les fonds de cette sorte des monuments en Bosnie et Herzégovine. L'auteur s'arrête surtout au problème des formes fondamentales, ensuite aux ornements et aux inscriptions, comme aussi à la localisation, la disposition et à la facture technique des monuments. A la fin de ce chapitre, on expose la pensée sur la datation de ces stećci.

A Hodovo sont notés 342 stećci dont 93 pourcent en forme de cercueil. Parmi les autres formes, qui ne sont pas tellement documentées, la plupart en est parmi la forme de faite (5 pourcent). En total 58 spécimens sont ornementés (17 pourcent). En comparaison avec les autres territoires de la Bosnie et Herzégovine, on peut constater que les stećci de Hodovo sont très bien ornementés. Les ornements comprennent 176 flancs de pierres tombales notées. Le répertoire en consiste de 38 motifs variés de décoration, de symboles et de représentations figurales. Le groupe le plus nombreux comprend la décoration où excèle le motif d'un sarment plié et trifolié. Les motifs les plus variés se trouvent parmi le groupe à symboles. Sont dominant la rosace et les croix. Nombreux est aussi le motif de l'arcade pour lequel l'auteur pense qu'il commence à avoir, à cause de la stylisation, un caractère décoratif. Les motifs figuraux ne sont pas tellement nombreux, mais on trouve qu'ils sont les plus originaux. Deux inscriptions ont été connues déjà auparavant, mais elles étaient faussement interprêtées. L'inscription nro III (Ljubljence) n'a pas été enregistrée que seulement maintenant. Ces inscriptions concernent les personnages de Pavko Radohnić, Stjepan Trjedanović et Vukosav Crijepović qui furent de personnes très importantes en leur temps.

Se basant sur la formes des lettres de ces inscriptions, sur les formes des monuments mêmes, et surtout sur les ornements, tenant compte aussi de l'apparition des spécimens assez nombreux qui sont maigrement élaborés et ornementés, l'auteur exprime la pensée que les pierres tombales (stećci) de Hodovo proviennent du 13ème, 14ème et 15ème siècles.